

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİŞEHİR MİLLİ TİCARET VE SANAYİ ANONİM
ŞİRKETİ ÖRNEĞİNDE OSMANLI MİLLİ İKTİSAT
POLİTİKALARI

AYDIN BAYARSLAN

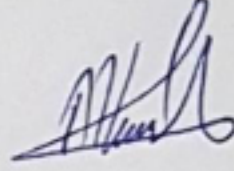
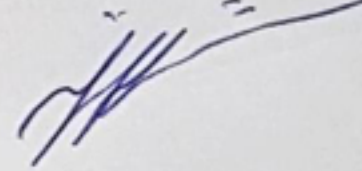
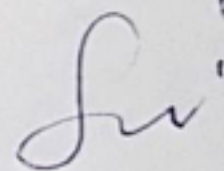
DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ M. EMRE KILIÇASLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2018

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih** Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi **Aydın BAYARSLAN**'ın hazırladığı “*Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları*” başlıklı tez **16/03/2018** tarihinde aşağıda imzaları olan jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Adı-Soyadı	Üniversite	İmza
Başkan (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi M. Emre KILIÇASLAN	Ordu Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İlhan EKİNCİ	Ordu Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU	Amasya Üniversitesi	

ONAY

17 / 04 / 2018

Prof. Dr. Neçip Fazıl DURU

Enstitü Müdürü

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “*Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları*” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığım ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

16 /03/ 2018

Aydın BAYARSLAN
16530300002

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti’nde Birinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan “Milli İktisat” politikası: araştırılan, güncelliğini koruyan ve üzerinde tartışmaların devam ettiği bir konudur. Konu üzerindeki tartışmalar Milli İktisat politikasının isimlendirmesinden unsurlarına dek uzanır. II. Meşrutiyetten sonra yönetimi devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendinden önceki ekonomi politikalarını reddetmiş ve yeni bir anlayışla ekonomiye yön vermeye başlamıştır. Balkan Savaşları’ndan sonra ekonomi anlayışı tekrar değişecektir. Savaşın getirdiği izolasyondan faydalanarak kapitülasyonlar kaldırılacak, yine savaşın etkisi ile dış ticaret büyük ölçüde azalacak, ülke 73deki gayrimüslim unsurlara karşı mübadele ve tehcir uygulamalarına gidilecek ve gayrimüslimlerin ekonomideki etkinliğinin Müslüman-Türk unsurun eline geçmesi için çaba harcanacaktır.

Milli İktisat politikasına yönelik birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada da sık sık atıf yapılan Zafer Toprak’ın *Türkiye’de Milli İktisat* kitabı konu hakkında yapılmış en önemli çalışmadır. Aynı zamanda Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi* kitabında politika irdelenmiş Türkiye Cumhuriyeti’ndeki yansımalarını araştırılmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı hükümet politikası olarak benimsenen ve uygulanan “Milli İktisat” politikalarının uygulama safhalarını taşrada gözlemlemektir. Buradan hareketle İstanbul dışında bir şehir inceleme alanı olarak seçilmiştir.

Eskişehir, 20. yüzyıla girerken yoğun göç almış, demiryollarının da şehre ulaşması ile ticaret merkezi haline gelmiştir. Bunun yanında şehirde bulunan Cer atölyesinin varlığı ile sanayinin olması, Birinci Dünya Savaşı boyunca asker sevkiyatı ve tehcir açısından merkez bir konumda olması nedenleri ile Eskişehir’de “Milli İktisat” politikalarının gözlemlenebileceği öngörülmüştür.

Araştırma kabaca iki kısma ayrılabilir. İlk kısım dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iktisadi sistemlerin ne olduğu ve nasıl ortaya

çıkıldığını açıklanmıştır. Sonrasında Klasik Dönem’de Osmanlı Devleti’nin iktisadi ilkeleri özetlenmiştir.

İkinci bölümde Yeni Osmanlıların iktisadi fikirleri tartışılmıştır. Bunun paralelinde Osmanlı Devleti’nde sanayinin gelişimi, bankacılığın gelişimi, kooperatifçilik ve anonim şirketlerin gelişimi konularına değinilmiştir. Üçüncü bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluşu, II. Meşrutiyet’in ilanı ve Meşrutiyet sonrası iktisat politikalarındaki değişim açıklanmıştır.

Dördüncü bölüm Milli İktisat politikasına odaklanır. Bölümde politikanın düşünsel altyapısı ve yönetimi bu politikaya götüren süreçler tartışılmıştır. Sonrasında politika formüle edilmiş, unsurları açıklanmıştır.

İkinci kısımda politikanın taşra yönü sorgulanmaya başlanır. Eskişehir’in dönem içindeki durumu, şehirde yaşanan değişiklikler, liva olması, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki durumu tartışılmıştır. Bu bölümün devamında Eskişehir’de kurulan şirketler sorgulanmış, şirketlerin nizamnameleri, nizamnamelerin Milli İktisat bağlamında değerlendirilmesi yapılmıştır. Şirket kurucuları hakkında bulunan bilgiler ışığında önde gelen kurucular hakkında bilgiler verilmiş, kurucuların İttihat ve Terakki ile bağlantıları tartışılmıştır.

Şirketlerin kuruluş süreçleri araştırılmış, bu süreçlerin Milli İktisat politikası ile bağlantısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Özünde şirketlerin kuruluşunun Milli İktisat politikasına bağlı olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır.

Şirketlerin kurucu listesi ve nizamnamesine Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ulaşılmıştır. Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı da şirketle ilgili bilgi vermesi ve yöneticilerinin çoğunun şirket kurucusu olması sebebiyle kaynak olarak kullanılmıştır. Eskişehir ile ilgili yazılan *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840-1923)* kitabı şehir hakkında bilgi verilirken sıkça kullanılmıştır. Ayrıca Emin Sazak’ın hatıralarından da çıkarımlar yapılmıştır. Şirketlerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunamamış olmakla beraber ne tür faaliyet yürüttükleri ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur. Eskişehir’de Yunan işgalinden sonra çıkan yangınla çoğu belge ve dokümanın yok olmuştur. Bu durum şirket faaliyetlerini inceleme noktasında sorun oluşturmuştur.

Ŗirket faaliyetlerine ait rapor, cetvel veya defter bulunamamıŖtır. Bunun yanında Emin Sazak'ın hatıralarından, Abdullah Sabri Bey'in dilekçelerinden, EskiŖehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı'ndan çıkarımlar yapılmıŖtır.

Son bölümde "Milli İktisat" politikasının nasıl son bulduğu, ne ölçüde başarılı olduğu, ne tür eleŖtiriler aldığı, ne sonuçlar doğurduğu tartıŖılmıŖ, EskiŖehir örneğinde bu sonuçların izi sürölmüŖtür.

Aydın BAYARSLAN

TEŞEKKÜR

Öncelikle çalışma konusunda sorduğum her soruya en ince ayrıntısına kadar cevap veren, zamansız maillerime hemen geri dönüş yapan, çalışmalarına değer veren hocam M. Emre Kılıçaslan'a teşekkür ederim. Çalışmam sırasında yardımcı olan Ordu Üniversitesi Kütüphanesi Personeli ve misafirperver Eskişehir Anadolu Üniversitesi Kütüphanesi personeline de bu çalışmayı okumayacak olmakla birlikte yardımseverlikleri ile teşekkürü hak ediyorlar.

Çalışmak için gerekli ortamı sağlayan yakın dostlarım da bu çalışmaya ortaktırlar. Başım sıkıştığında yanımda beliren Oğuz Sarısaç, yorulduğumda cesaret veren Murat Kocabaş, kitaplığını paylaşan Gündüz Pala, hayatın her alanında fikrini aldığım Gökmen İnanlı, Eskişehir'de kütüphanede çalışırken evini açan dostlarım Ahmet Burak Gencer ve Berrin Gencer, iş yerinden izin almam gerektiğinde eğitim hakkımın yanında olan Mehmet Melemez, başarabileceğim konusunda cesaret veren babam Temel Bayarslan'a teşekkür ederim.

En büyük teşekkürü "*Ders çalışmam gerekiyor*" dediğim zaman anlayış gösteren kızım Ada Bayarslan ve eşim Nagihan Bayarslan hak ediyorlar.

Adını sayamadığım nice arkadaşşımdan da özür dilerim. Eğer yüksek lisans tezi yazmak istiyorsanız yanınızda mutlaka anlayışlı bir eş, fedakâr dostlar olmalı.

Aydın BAYARSLAN

2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
KISALTMALAR	x
TABLO LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
1.1 OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE	3
1.1.1 İaşecilik İlkesi	4
1.1.2 Gelenekçilik	4
1.1.3 Fiskalizm	5
2. YENİ OSMANLILARIN İKTİSADİ FİKİRLERİ	10
2.1 OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİ	14
2.2 OSMANLI DEVLETİ'NDE ANONİM ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ	15
2.3 OSMANLI DEVLETİ'NDE KOOPERATİFÇİLİĞİN GELİŞİMİ	17
2.4 OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKACILIĞIN GELİŞİMİ	18
3. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ	20
3.1 İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULMASI	20
3.2 II. MEŞRUTİYET'İN İLAN EDİLMESİ	21
3.3 II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARI	23
4. MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI	25
4.1 DÜŞÜNSEL ALTYAPISI	25
4.2 MİLLİ İKTİSAT- EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ	26
4.3 MİLLİ İKTİSAT'A YOL AÇAN NEDENLER	27
4.3.1 Anadolu'da Artan Müslüman-Türk Nüfus	27

4.3.1.2 Boykotlar	29
4.3.1.3 Birinci Dünya Savaşı	33
4.4 MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ UNSURLARI	35
4.4.1 Teşvik-i Sanayi Kanunu.....	35
4.4.2 Anonim Şirketlerin Kurulması	37
4.4.3 Kooperatiflerin Açılması	39
4.4.4 Bankaların Açılması.....	40
4.4.5 Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yabancı Şirketlerin Denetimi	43
4.4.6 Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı Devleti Lehine Çalışmaya Başlaması.....	45
4.4.7 Yazışmalarda Türkçe Zorunluluğu	47
5. ESKİŞEHİR.....	49
5.1 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR ESKİŞEHİR	49
5.1.1 Göçler	49
5.1.2 Demiryolunun Gelmesi	50
5.1.3 Eskişehir'de Ticaret	52
5.1.4 Bağımsız Liva Oluşu	55
5.2 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ESKİŞEHİR.....	55
5.3 ESKİŞEHİR'DE KURULAN ANONİM ŞİRKETLER	58
5.3.1 Teşebbüsat-ı Ziraiyye Osmanlı Anonim Şirketi.....	58
5.3.1.2 Eskişehir Çiftçi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	59
5.3.1.3 Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi.....	61
5.4 ÖNDE GELEN ŞİRKET KURUCULARI.....	64
5.4.1 Abdullah Sabri (Karter) Bey.....	64
5.4.2 Emin Sazak	65
5.4.3 Hacı Veli Efendi.....	67
5.4.4 Zeytûnzade Hasan, Zeytûnzade Şevket Beyler	69

5.5 KURUCULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	70
5.6 ŞİRKET NİZAMNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	71
6. MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	73
7. SONUÇ	77
KAYNAKÇA	81
ÖZGEÇMİŞ.....	93

ÖZET

[BAYARSLAN Aydın] [Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları], [Yüksek Lisans Tezi], [Ordu 2018].

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti Milli İktisat politikaları uygulayarak ekonomide Müslüman-Türklerin lehine düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Bu bağlamda kapitülasyonlar kaldırılmış, Duyun-ı Umumiye'nin hükümet lehine çalışması sağlanmış, gayrimüslim unsur tehcir edilmiş, yabancı sermaye denetim altına alınmış, yabancı şirketlerdeki yazışmaların Türkçe olmasına dair kanunlar çıkmıştır. Bu politikalara paralel olarak Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış, İstanbul'da ve Anadolu'da kooperatifler, anonim şirketler ve bankalar açılarak Müslüman-Türk nüfusun ekonomideki etkinliği artırılmıştır.

1877-1878 savaşıdan sonra gelen göçler, demiryolunun ulaşması, pazar için üretim yapılması ile Anadolu'nun önemli bir şehri haline gelen Eskişehir Birinci Dünya Savaşı'nda bağımsız livaya dönüştürüldü. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin savaş sırasında benimsediği Milli İktisat politikasına paralel olarak Eskişehir'de de şirketler kuruldu. Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi eski Bursa Milletvekili Abdullah Sabri Bey öncülüğünde kurulan bir şirkettir. Şirket Eskişehir'de bayındırlık, tramvay ve elektrik projeleri üretti fakat savaş nedeniyle projeler hayata geçemedi. Cumhuriyetin ilanından sonra şirket Lületaş Madeni Türk Anonim Şirketi ile birleşti.

Milli İktisat politikaları umulduğu gibi Milli Burjuvazi oluşturma anlamında başarısız olsa da Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik politikalarının temellerini attı.

Anahtar Kelimeler: *Milli İktisat, Eskişehir, Birinci Dünya Savaşı, İttihat ve Terakki, Eskişehir Milli Ticaret ve Anonim Şirketi.*

ABSTRACT

[BAYARSLAN Aydın] [Eskisehir Trade and Industry National Joint Stock Company National Economic Policies in the example of the Ottoman], [Master's Thesis], [Ordu 2018].

Throughout the First World War, the Ottoman Empire tried to increase the effectiveness of the Muslim-Turks in the economy by implementing national economic policies. In this context, capitulations were removed, Düyün-ı Umumiye was provided for the government, non-Muslim elements were relocated and foreign capital was taken under control. Laws about the foreigner company's translator are in Turkish. Parallel to this policy, the Incentive Industry Law was enacted, and in Istanbul and in Anatolia, cooperatives, joint stock companies and banks were opened so the effectiveness of the Muslim-Turkish population in the economy has been increased.

After the 1877-1878 war, the immigrations, reach of the railway, production for the market, Eskişehir became an important city in Anatolia. It was transformed into independent "Sancak" in the First World War.

Companies were established in Eskişehir parallel to the national economic policy adopted by the "İttihat ve Terakki Government" during the war. Eskişehir National Trade and Joint Stock Company is a company founded by former Bursa Deputy Abdullah Sabri Bey. The company that produces public works, trams and electricity projects in Eskişehir failed to make projects due to war. After the declaration of the Republic, the company merged with Meerscham Turkish Joint Stock Company.

National economic politics failed as it was hoped for, in the sense of forming the National Bourgeoisie, but it laid the foundation for the economic policies of the Republic of Turkey.

Key Words: *National Economy, Eskişehir, First World War, İttihat ve Terakki, Eskişehir National Trade and Joint Stock Company.*

KISALTMALAR

A.DVN.MKL	: Sadaret Divanı Hümayun Kalemî, Mukavelename
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
çev	: çeviren
DH.I.U.M	: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH.MUİ	: Dahiliye Nezâreti. Muhaberât-ı Umumiye Dairesi
DH.EUM.ECB	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemî
ed	: Editör
I.DUİT	: İrade Dosya Usulü
haz	: Hazırlayan
s.	: sayfa
S	: Sayı
vd	: ve diğerleri
vs	: vesaire
yay	: Yayınlayan

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : Teşebbüsat-ı Ziraat Anonim Şirketi Kurucu Listesi.....	58
Tablo 2: Eskişehir Çiftçi Bankası Anonim Şirketi Kurucu Listesi	59
Tablo 3: Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Kurucu Listesi	61

GİRİŞ

İktisat, sınırsız ihtiyaçların kıt kaynaklarla nasıl karşılanacağı sorusuna cevap arayan bir bilim dalıdır. İktisat tarihi de iktisadi işlemlerin neden ve nasıl gerçekleştiği, ne gibi sonuçlar doğurduğu ile ilgilenir. Tarihin her döneminde toplumların iktisadi düşünceleri olmakla beraber bu düşüncelerin bilim olarak adlandırılması Ortaçağ'ın sonunda mümkün olabilmıştır.¹

İktisadi düşüncenin tarihi incelendiğinde; İlk Çağ'da düşüncenin kaynaklarının yasalar ve kutsal kitaplar olduğu görülür. Orta Çağ'da ise sadece kutsal kitaplar iktisadi düşünceye yön vermişlerdir.²

Orta Çağ'ın sonlarına doğru, Avrupa'nın batısında, deniz aşırı ticaret gelişmiş, keşfedilen topraklardan gelen altın dolayısıyla fiyatlar yükselmiş, ticari kapital büyümüştür. Bunun yanında toprak sahiplerinin geleneksel sistemi sarsılmış, tarımda kâr amacı güden bir biçimde üretim yapılmasına imkân veren yeni bir sistem doğmuştur. Bu sistemde taşınmaz mal sahiplerinin zenginlikleri giderek azalırken, tüccarlar zenginleşiyorlardı. Tarımda piyasaya yönelik üretim yapılıyordu.³ Tüm bu değişimler iktisadi düşünce sistemlerine de sirayet etmiş, bu alanda yeni bir çağ başlatmıştır.

Batı Avrupa ülkelerinde bahsi geçen gelişmeler sonucunda feodal sistem yıkılmış, güçlü merkezi devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletler özellikle dış ticarete önem vermişler, kapitalin birikmesinin yolunu açmışlardır. 15. yüzyılda başlayıp 18. yüzyıla kadar sürecek olan bu ekonomi politikaları merkantilizm olarak adlandırılmıştır. Merkantilizm kabaca devletlerin ihracatı teşvik edip ithalatı kısıtlama yöntemi ile zenginlik ve güçlerini artırmaları olarak özetlenebilir. Devletlerin ana amacı altın ve gümüş stok etmektir.⁴ Böylece diğer devletlere göre daha zengin olacaklardı.

Merkantilizmi benimsemiş devlet için güvenlik çok önemli idi; siyaset, ekonomi, devlet ve piyasa iç içeydi. Güvenli olabilmek için güçlü olmak

¹ Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000, s. 41.

² Rona Turanlı, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir 2000, s. 3, 12.

³ Kazgan, 2000, s. 43.

⁴ Turanlı, 2000, s. 27, 29.

gerekiyordu. Güçlü olmak için de ekonominin gücünü muhafaza etmek, artırmak ve kontrolde olmasını sağlamak gerekiyordu.⁵

Merkantilist anlayışa göre uluslararası düzende oynanan oyun sıfır toplamı bir oyundur, yani bir devletin yarar sağladığı bir politikadan diğeri zararlı çıkar. Bu mantıktan hareketle devletler sürekli çatışma halindedirler.⁶

15-18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da etkili olan merkantilist düşünce ulus devletlerin ortaya çıkmasında rol oynayan unsurlardan biridir.⁷ Ulus devletler merkantilist anlayıştan besleniyorlardı.⁸ Devletin kendi kendine yetebilmesi, diğeri devletlere muhtaç olmaması çok önemli idi. Ticari fazla oluşturmak için ihracat yapılabilirdi. Ama ithalat kontrollü olmalı idi.⁹ Merkantilist anlayış; devletlerin güçlü olması için nüfusunu da önemli buluyor, bu anlamda nüfusu artırmak için çaba sarf ediyordu.¹⁰

Batı Avrupa'da merkantilizm genel anlamda bu özellikleri taşımakla birlikte ülkeler arasında farklılıklar da bulunmaktadır. Söz gelimi İspanya merkantilizmi değerli maden birikimine yoğunlaşmıştı. Sömürgelerden gelen değerli madenlerle İspanya dönemin en zengin ülkesi haline gelmişti.¹¹

Fransa, endüstriye önem vermiş, ticaret şirketleri ve fabrikalar kurmuştu.¹² Fransa'da üretilen mallar Avrupa'ya ihraç edilerek değerli maden stoku artırılmıştı. Dışarıdan gelen hammadde kabul edilirken, işlenmiş ürünler için gümrük duvarları yükseltilmişti.¹³

İngiltere, ticaret, kredi ve özellikle de denizcilik alanına yoğunlaşmış, planlı bir ekonomi ile ülke içinde otarşi kurmaya çalışmıştı. Deniz ticaretini yasalaştırmış, Avrupa dışına yapılacak taşımaları tekeline almıştı. Bunun yanında yabancı gemilerin ülkede ithalat yapması da engellenmiştir.¹⁴

Özetlersek; 15-18. yüzyıllarda Avrupa iktisadi düşüncesinde Ortaçağ'dan kalan dini öğretilerden vazgeçilmiş, merkantilizm anlayışı hakim olmuştur. Bu

⁵ Kazgan, 2000, s. 36, 44.

⁶ Turanlı, 2000, s. 30.

⁷ Graham Evans, Jeffrey Newnham, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, çev. H. Ahsen Utku, Gökkuşbe Yayın, İstanbul 2007, s. 405.

⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 36.

⁹ Turanlı, 2000, s. 30.

¹⁰ Kazgan, 2000, s. 45.

¹¹ Turanlı, 2000, s. 30.

¹² Kazgan, 2000, s. 46.

¹³ Turanlı, 2000, s. 31.

¹⁴ Turanlı, 2000, s. 33-34.

yüzyıllarda Avrupa’da dini ve ticari savaşlar yaşanmıştır. Savaşları finanse edebilmek için devletler hem paraya hem de insan gücüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu manada milliyetçilik başlamış devlet sistemleri ulus devletlere doğru evrilmiştir.¹⁵

18. yüzyıldan sonra merkantilizm yerini liberalizme bırakmıştır. Himaye altındaki sanayiler büyümüş artık koruma değil özgürlük talebinde bulunuyorlardı. Devletlerin ithalat sınırlamaları bu özgürlüğü kısıtlıyordu. Ticaretin ve sanayinin gelişmesini engelleyen her türlü sınırlama kaldırılmalıydı. Merkantilizm uygulamaları, yani ekonomi üzerindeki kamu gölgesi kalkmalı, bireyler özgür olmalıydı.¹⁶ Bu söylem dış ticaret açısından sıkça dile getirildiği halde, ithalat boyutunda reddediliyordu.

1.1 OSMANLI DEVLETİ’NDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Osmanlı Devleti’nin iktisadi düşüncesinin kaynakları Anadolu’da süregelen örf- adetler, Bizans kültürü, İslam inancı ve İslam kültürüdür. Osmanlılar toplum ve devlet hayatının kurumlarını örfi hukuk kurallarına, yerel kültürlere, geleneklere, teamüllere göre düzenlenmişlerdir. Örgütlenme şer’i biçimdedir ve geleneksel bir düzen hâkimdir.¹⁷ Osmanlı öncesi Türk-İslam devletlerinden birçok kurum miras alınmıştır.¹⁸

Ahmet Tabakoğlu’na göre, Osmanlı iktisadi düşüncesindeki asıl amaç adaleti sağlamaktır. Devlet gelirlerini artırırken adalet ilkesini gözetmekte idi. Bu bağlamda birbirine bağlı sekiz unsur “adalet dairesi”ni oluşturuyordu. Bu dairede asker- hükümdar-mal-halk-şeriat birbirine bağlı ve iç içe unsurlardır.¹⁹

Adalet amacı güden bir iktisadi sistemde asıl amaç kâr etmek değil, halkın refahını sağlamaktır. Bu amaçla Osmanlı Devleti iktisadi düşüncesi Avrupa’da yükselen merkantilizm anlayışından ayrılır. Merkantilizmde iktisadi faaliyette amaç: malların ucuza mal edilip pahalı satılmasıyla en yüksek kârı elde etmektir.

¹⁵ Necla V. Geyikdağı, *Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

¹⁶ Kazgan, 2000, s. 43-47.

¹⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 200-201.

¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 149.

¹⁹ Tabakoğlu, 2010, s. 152.

Osmanlı iktisadi düşüncesi ise halkın kolay ulaşabilmesi için pazarda ucuz, kaliteli ve bol ürün bulunmasını sağlamaktır.²⁰

Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemde iktisat politikasını üç ilke ile açıklar: İaşe, Gelenekçilik ve Fiskalizm. Bu üç ilkenin ışığında yol bulan iktisadi düşünce ve ekonomi politikaları Avrupa'da merkantilizm anlayışı yükselirken Osmanlı'da tam tersi politikaların uygulanmasına sebep olmuştur.

1.1.1 İaşecilik İlkesi

Osmanlı Devleti'nde ekonominin genel anlamda verimsizliği, ulaşımın güçlüğü, ekonomide verimliliği artırıcı çalışmaların sonuç vermemesi gibi nedenlerle ekonomide malları kolay bulunur hale getirmek, alınabilir kılmak (fiyatını düşük tutmak), kaliteden ödün vermemek gibi amaçlarla ekonomiye müdahale söz konusu idi.²¹

Üretim yapılan yerlerde loncaların kontrolünde ihtiyaç giderildikten sonra, ordu ve sarayın ihtiyaçları karşılanırdı. Geri kalan bölüm de İstanbul'da tüccara verilirdi. Tüccar öncelikle devlet içinde ihtiyaç bölgelerine bu ürünü gönderir, ülke içinde ihtiyaç kalmadığı durumlarda ürünün ihracına izin verilirdi. İhraç edilen ürün devlet gözünde fayda sağlamayan “artık ürün” olmasına rağmen ihracı özel izne bağlıydı ve gümrük vergisine tabii idi.²²

1.1.2 Gelenekçilik

Osmanlı Devleti iaşe ilkesinin sürekliliğini sağlamak amacıyla, toplumda değişme ortaya çıkarabilecek durumlar karşısında çeşitli önlemler almıştır.²³ Burada amaç üretim-tüketim dengesinin bozulmasını önlemektir.

Üretim-tüketim dengesini bozmamak adına lüks tüketimden kaçınılmıştır. Benzer şekilde üretimi artan herhangi bir ürüne de müsaade edilmemiştir. Çünkü bu durum başka bir üründen feragat edilmesi anlamını doğuruyordu. Bu önlemlere örnek olarak işçi ve dükkan sayılarının belirli bir oranda sabit tutulması, tarımla uğraşanların şehirlere göç etmenin yasaklanması verilebilir.

Gelenekçiliğin iktisadi hayatta başka bir yansıması doğan anlaşmazlıklarda “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” anlayışına göre çözüm bulunmasıdır.

²⁰ Genç, 2002, s. 59, Tabakoğlu, 2010, s. 152.

²¹ Genç, 2002, s. 60.

²² Genç, 2002, s. 61.

²³ Geyikdağı, 2008, s. 25.

Kadimin tanımının “*Kadim odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz*” şeklinde belirtilmesi de gelenekçiliğin başka bir tezahürüdür.²⁴

Osmanlı Devleti'nin gelenekçilik ilkesini uygularken çok katı olmadığını da belirtmek gerekir. Osmanlı yöneticileri güçlerinin sınırlarının farkında olarak bazı durumlarda esnek davranabilmişlerdir. Örneğin tam olarak kontrol edemedikleri bölgelerde yerel seçkinlerle anlaşma yolunu benimsemişlerdir,²⁵ yeni fethedilen topraklarda gümüş sikkelerin üzerine padişahın adı eklenmekle kalmış sikkenin görünümü ya da standardı değiştirilmemiştir.²⁶ Burada bahsedilen esnekliğin yine geleneksel düzenin korunması amacı taşıdığını da belirtmek gerekir.²⁷

1.1.3 Fiskalizm

Hazineye ait gelirlerin artması veya azalmaması olarak tanımlanan fiskalizm Klasik Dönem iktisadi politikasının başka bir unsurudur. Osmanlı ekonomisinde verimlilik yüksek olmadığı, ulaştırmanın güç olduğu ve üretim piyasaya uygun düzenlenmediği gibi nedenlerle kazanılan savaşlar dışında hazine gelirlerini artırmak pek mümkün olmuyordu.²⁸ Bu anlamda gelire ihtiyaç duyulduğunda vergilerin artışı söz konusu oluyordu.

Tüm bu bilgiler ışığında Avrupa'da bilimsel ve teknolojik gelişmeyi tetikleyen, şirketleşmeyi sağlayan, ülkeleri zenginleştiren merkantilist politikaların Osmanlılarda uygulanmamasının sebepleri; İslam öğretisi,²⁹ iaşecilik ilkesi, gelenekçilik ilkesi³⁰ ve politikaların sadece merkezi bürokrasinin önceliklerini yansıtması³¹ olarak özetlenebilir.

Konuya toplum yapılarının farkları açısından bakıldığında; Avrupa'da bireyciliğin, zengin olmanın, ticaret yapmanın revaçta olduğu bir dönemde Osmanlı iktisadi zihniyetinde “*mal, servet ve emek, kendi başına ve kendi cevherinde mutlak bir değer*” taşımadığı, toplumun kendi kendine yetecek kadar

²⁴ Genç, 2002, s. 62-63.

²⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 2-3.

²⁶ Pamuk, 2016, s. 12.

²⁷ Pamuk, 2007, s. 25.

²⁸ Genç, 2002, s. 64-65.

²⁹ Tabakoğlu, 2010, s. 158.

³⁰ Genç, 2002, s. 48.

³¹ Pamuk, 2016, s. 30.

emek sarf etmesi yönünde telkin edildiği görülür.³² Bu telkinlere herkesin uyduğu söylenemez. Özellikle yönetici zümre zenginliği amaçlıyordu. Fakat zengin olmaktaki amaç nam salmak, şanı şöhreti artırmak maksadını taşıyordu.³³

Batı'da öncelik para kazanmaktı. Adam Smith, parayı ele geçirdikten sonra her hangi bir şeyi almakta sıkıntı çekilmeyeceğini yazıyordu.³⁴ Osmanlı toplumunda ise önce mevki/makam sahibi olmaya çalışılır, sonra bu mevki/makam para kazanmak için kullanılırdı.³⁵ Bunun yanında zenginlik övünülecek bir şey olmaktan çok saklanılacak bir şeydi.³⁶

Avrupa'da devletler merkantilist politika uygulayarak kendi içlerinde sanayiye güçlendiriyor, burjuva sınıfını ortaya çıkarıyorlardı. Osmanlı Devleti ise loncalar vasıtasıyla koyduğu "narh", "kâr haddi" gibi yöntemlerle toplum içinde sermaye birikimine engel olma yolunu benimsemişti.³⁷

17. yüzyıla gelindiğinde Avrupa yenedünyadan gelen değerli madenlerle zengin olmuşken Osmanlı Devleti, Celali isyanlarıyla, tımar sisteminin bozulmasıyla, sayısını arttırdığı yeniçerinin getirdiği sorunlarla uğraşıyordu. Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresinin etkinliği yavaş yavaş azalıyordu.³⁸

Yeniçerilerin sayısının artması, savaşların uzaması ve yenilgi ile sonuçlanması devleti mali anlamda bunalıma soktukça devlet, ek gelir sağlamak için çeşitli tedbirlere başvuruyordu. Paranın taşıdığı edilme en sık rastlanan yöntemdi. Fakat Yeniçeriler bazı zamanlar bu işleme karşı koyuyor, ayaklanıyor hatta padişahın değişimini bile isteyebiliyorlardı.³⁹ Tüm bunlara İstanbul'da ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar, kıtlıklar, iâşe sorunları da eklenince siyasi ve toplumsal bunalım ağırlaşıyordu.⁴⁰

18. yüzyılda Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın etkisine girmişti. 1739 Belgrad ve 1774 Küçük Kaynarca anlaşmalarıyla Avrupalı devletler kapitülasyonların sürekli hale gelmesini sağlamış, Osmanlı Devleti Karadeniz'deki etkinliğini

³² Diren Çakmak, *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Evrimi, Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2012, s. 48-49.

³³ Çakmak, 2012, s. 50.

³⁴ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği II*, çev. Metin Saltoğlu, Palme Yayıncılık, Ankara 2011, s. 3.

³⁵ Geyikdağı, 2008, s. 35.

³⁶ Ortaylı, 2015, s. 258.

³⁷ Genç, 2002, s. 51.

³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 95.

³⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

⁴⁰ Pamuk, 2016, s. 121-123.

yitirmiş ve ekonomisinin kontrolü zorlaşmıştı.⁴¹ Kapitülasyonlardan faydalanmak isteyen, yabancı olmanın avantaj olduğunu fark eden gayrimüslimler özellikle 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Avrupa ülkelerinin himayesine girmeye başlamışlardı.⁴²

Avrupa'da Ortaçağın sonlarına gelindiğinde bankerler devletlere borç verebilecek duruma gelmişlerdi. Osmanlı'da ise faiz konusundaki yasakların etkisiyle devletin borçlanma süreci farklı işledi. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hazine doğrudan borçlanma biçimine başvurmadı, kaynaklarını sermayeye dönüştürdü.⁴³ İltizam sistemi uzun yüzyıllar Osmanlı ekonomisinin yükünü çekti. Mali koşullar bozuldukça iltizam sistemi evrim geçirdi; kontrat süreleri uzadı, bazı meblağlar peşin talep edildi. 1695'te daha uzun dönemli olan Malikâne sistemi de devreye girdi.

Malikâne sisteminde devlet, vergi toplama hakkını kişiye ömrünün sonuna kadar satmaktaydı. Bu da iltizama göre daha fazla para ödenmesi anlamına geliyordu. Malikâne müzayedelerinde denetim genelde askeri ya da devlet sınıfındaydı. Diğer toplumsal kesimler malikâne müzayedelerine gelemiyorlardı. Fakat kontrat süresinin uzun olması, peşin istenen miktarın fazla olması gibi nedenler satın alacak kişilere finans desteği gerektiriyordu. Bu durumda devreye sarraflar giriyordu. Malikâne düzeni kısa vadede etkili oldu fakat uzun vadede dezavantaja dönüştü. 1774'te savaş sonucu oluşan mali sıkıntıların giderilebilmesi için esham sistemi devreye sokuldu.⁴⁴

Esham sistemi sayesinde iç borçlanma küçük ve orta ölçekli sermayedarlara yapılacak, müzayedelere egemen olan büyük sermayedarlar aradan kaldırılabilecekti. Fakat eshamın kişiler arasında değişimi, ilk alıcıların ölümü sonrası mirasçılarının da devletten gelir sağlamaya devam etmeleri gibi nedenlerle bu düzenin yararları da sınırlı kaldı.

Yabancı bir ülkeden borç alma düşüncesi Osmanlı'da ilk 1792'de gündeme geldi. Hollanda, talebi Osmanlı'yı özel sektörle ilişki kurmaya davet ederek reddetti. Müslüman bir ülke olarak Fas düşünüldü fakat Fas'ın ekonomisi de borç verebilecek durumda değildi. Devlet üstündeki mali baskıyı olağanüstü vergilerle

⁴¹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 33.

⁴² Pamuk, 2007, s. 166.

⁴³ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 16-17.

⁴⁴ Pamuk, 2016, s. 13-14.

ve müsadere sistemini daha yoğun uygulayarak atlattı.⁴⁵ 19. yüzyılın ilk çeyreğinde devlet mali bunalım karşısında vergi kaynakları üzerinde denetimi artırmaya çalıştı. İç borçlanmaya gitti. Tağış denendi.⁴⁶

1838 Balta Limanı Anlaşması imzalanırken Osmanlı'nın temel kaygısı, İngiltere'nin desteği ile merkezi otoriteyi sağlamaktı. İngiltere ise serbest ticaret anlaşması imzalamak ve Mısır'ın güçlenmesini engelleyerek Hindistan yollarını güvenli tutmak istiyordu.⁴⁷ Serbest ticaret anlaşmasının ülke için zararlı olduğu biliniyordu fakat devletin o şartlarda bu durumla mücadele etmesi imkânsızdı. İngiliz ticareti zaten kaçak yollarla ülkede idi. Anlaşma olağan durumu yasalastırıyordu.⁴⁸ Böylece Avrupa sermayesine tüm kapılar yasal yollarla açılıyor,⁴⁹ devlet dış ticaret politikası bakımından bağımlı hale geliyordu.⁵⁰

Kırım Savaşı başladığında Osmanlı Devleti'nin savaş giderlerini karşılayabilmek için dış borç almaktan başka seçeneği kalmamıştı.⁵¹ Avrupa'da ise bu dönemde sermaye birikimi yaşanıyor. Bankalar artık uzmanlaşmıştı. Yatırım büroları sayesinde birikim sahibi orta sınıf başka ülkelere borç verme konusunda gerekli fonu sağlıyorlardı.⁵² Osmanlı Devleti'nde dış borçlanmanın evrimi ve Duyun-ı Umumiye ileriki bölümlerde tartışılacaktır.

19. yüzyıl, İlber Ortaylı'nın deyimi ile Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılıdır. Bu yüzyılda yeniçeri ocağı kaldırılmış, Baltalimanı Anlaşması imzalanmış, Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, ilk defa dış borç alınmış, Islahat Fermanı ilan edilmiş, devlet moratoryum ilan etmiş, Kanun-ı Esasi ilan edilerek meşruti yönetime geçilmiş, kısa süre sonra tekrar monarşiye dönmüştü.

Tüm bu gelişmeler iktisadi duruma olağanüstü şekillerde sirayet etmiştir. Sözelimi yeniçeri ocağının kaldırılması, loncaları zayıflatmıştır.⁵³ Baltalimanı Anlaşması ile el zanaatları zor duruma düşmüş, ülke Avrupa'nın pazarı haline

⁴⁵ Pamuk, 2016, s. 15.

⁴⁶ Pamuk, 2016, s. 144.

⁴⁷ Pamuk, 2007, s. 207.

⁴⁸ Ortaylı, 2015, s. 120 -121.

⁴⁹ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 19.

⁵⁰ Pamuk, 2007, s. 209.

⁵¹ Pamuk, 2016, s. 145.

⁵² Emine Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.23

⁵³ Ertuğrul Tokdemir, "Çözülüş ve Uyum Sürecinde Tehditler ve Tepkiler", *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması*, Ankara 2010, s. 58.

gelmiştir. 1881’de kurulan Duyun-ı Umumiye ile Osmanlı gelirlerinin bir kısmı bu kuruma devredilmiştir.

Siyasi alanda ve ekonomideki bu kötüye gidiş Osmanlı aydınlarının kurtuluş ya da eski güce kavuşma amaçlı çözümler üretmesine sebep oluyordu.⁵⁴ Yeni Osmanlılar olarak anılan bu aydın grubu Osmanlı Devleti’nde ileriki yıllarda ortaya çıkacak siyasi fikir ve örgütlenmelerin tohumunu attılar.⁵⁵ Onların düşünsel mirası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruldu.

⁵⁴ Kazgan, 2006, s. 3-5.

⁵⁵ Ortaylı, 2015, s. 307.

2. YENİ OSMANLILARIN İKTİSADİ FİKİRLERİ

Yeni Osmanlılar, Fransız İhtilalinden etkilenmiş, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü koşulları düzeltebilmek için monarşi rejiminden meşruti rejime geçilmesi gerektiğini düşünmüş olmakla birlikte fikir dünyasında yeniydiler ve yeni bir ideoloji üretmedikleri gibi Avrupa'dan örnek aldıkları ideolojileri de özümseyememişlerdi.⁵⁶

Fransız İhtilali'ni incelerken, ihtilale yol açan fikir akımlarını sorgulamamış, Fransızca birkaç roman çevirisinden başka çeviri yapmamış, akademik makalelerden değil haftalık dergilerden öğrendikleriyle yetinmişlerdir. Yani düşüncelerin kaynaklarından çok olaylar üzerine çözüm üretmişlerdir. Kuşkusuz bunun sebebi kötü niyetli olmaları değildi. Öncelikle tanışıklıkları çok yeniydi⁵⁷, terminolojiye hakim değillerdi. Ayrıca devletleri sürekli savaş halinde ve ekonomik olarak bağımlı durumda idi. Sorunların felsefi altyapısıyla ilgilenmekten çok somut öneriler getirip, devlete nefes aldirmaya çalışıyorlardı.⁵⁸

Bu konuda verilebilecek en güzel örnek Namık Kemal'dir. Onun iktisadi fikirleri soyut olmaktan çok, güncel sorunlara çözüm bulmak amacıyla üretilmiş somut fikirlerdir. Bu manada yer yer çelişkiler de içermektedir.⁵⁹ Kapitülasyonlara karşıdır.⁶⁰ Dış borçlanmayı da doğru bulmaz. Osmanlı Devleti'nde sermaye birikiminin olmamasının sebebini büyük fabrikaların, şirketlerin veya bankaların kurulmamış olması ile açıklar. Anayasal düzenle ve eğitim olanaklarının artırılması ile mevcut problemlerin üstesinden gelinebileceğini ifade eder. Anayasal düzenle ticaretin serbestleşeceğini, devlete yabancı müdahalesinin kalkacağını ve sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin bağımsız olacağını savunur.⁶¹

⁵⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 22-23.

⁵⁷ Ortaylı, 2015, s. 309.

⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s.15; İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 120-121.

⁵⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 294.

⁶⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 388-389.

⁶¹ Çakmak, 2012, s. 134-138.

Sakızlı Ohannes Paşa Mülkiye’de ders veren liberalizm yanlısı bir entelektüeldir. Ona göre “devletin piyasaya müdahale etmesi, ülke halkını rehavet ve atalete itmekte, halkın gayretini engellemekte, halkın girişimcilik ruhunu öldürmekte ve genel harcamaların artmasına neden olmaktadır.”⁶² Osmanlı Devleti’nin sanayileşmeye çalışması da ona göre “kaynak israfı”ndan başka bir şey değildir.⁶³ Osmanlı ekonomisini duraklatan unsurları anlattığı *İlm-i Servet* kitabında ne kapitülasyonlardan ne de dış borçların etkilerinden bahsetmiştir.⁶⁴

Ahmet Mithat Efendi, yukarıda sayılan örneklerin aksine merkantilist olarak tanımlanabilir. Dönemin uygulaması olan liberal kapitalizmden vazgeçilmesini ve yerli sanayicinin korunması için ekonomiye müdahale edilmesi gerektiğini savunur.⁶⁵ Buna rağmen Niyazi Berkes, Ahmet Mithat Efendi’nin çıkardığı “*Ekonomi Politik*” isimli kitabın sadece isminin güzel olduğunu, yazarın Fransa’dan aşırıldığı fikirleri kaynak göstermemesi bir yana, Osmanlı ekonomisine şaşılacak şekilde yabancı ve yabancıların ticaret serbestliğinden bihaber olduğunu yazar. Berkes, Ahmet Mithat Efendi’nin Muharrem Kararnamesinin öncesinde çıkardığı adı anılan kitabında devletin iflas ettiğinden habersiz olmasında kasıt arar.⁶⁶ Zafer Toprak, Ahmet Mithat Efendi’nin *Ekonomi Politik* ve *Hallü’l Ukad* kitaplarında Adam Smith’in serbestliğini eleştirdiğini, okutulan iktisat dersleri konusunda uyarılarda bulunduğunu yazmakla beraber⁶⁷ çözüm önerisi olup olmadığından bahsetmez. Yine Ahmet Mithat Efendi’nin yayınlarını incelediği makalesinde Deniz T. Kılınçoğlu, ticarete aktif katılım için 1870’ten itibaren birçok yayın yapıldığını, sermaye bulmak için işbirliği ve dayanışmanın önerildiğini belirtir.⁶⁸ Fakat kapitülasyonlardan veya imtiyazlardan bahsetmez.

Osmanlı Devleti’nde himayeci usulü sistematik olarak tartışan ve öneren ilk kişi Musa Akyiğitzade’dir. *Azagedi Ticaret ve Usul-ü Himaye* kitaplarında bahsi geçen himayeciliği ve nasıl uygulanması gerektiğini anlatmıştır. Yeni Osmanlıların çoğunun aksine iktisat; onun mesleğidir, Harp Okulunda iktisat

⁶² Çakmak, 2012, s. 141.

⁶³ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 291.

⁶⁴ Niyazi Berkes, “Ekonomik Tarih ile İlgili Teori İlişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşününün Evrimi”, *Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, der. Fikret Gürün, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972, s. 49.

⁶⁵ Çakmak, 2012, s. 189.

⁶⁶ Berkes, “Türkiye’de Ekonomik Düşününün Evrimi”, s. 52.

⁶⁷ Toprak, 2012, s. 114.

⁶⁸ Deniz T. Kılınçoğlu, “İktisadi Düşünce Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu’ndan Üç Örnek”, *İktisat ve Diğer Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 239.

dersleri vermiştir.⁶⁹ Kitaplarında liberalizmin gelişimini anlatmış, Osmanlı Devleti için en doğru yolun müdahalecilik olması gerektiğini sistematik bir biçimde açıklamıştır. Osmanlı Devleti'nin mevcut düzenle iktisadi olarak bağımsız olamayacağını öne sürmüştür.⁷⁰ Berkes, Akyiğitzade'nin ekonomi konusunda Osmanlı aydınlarına göre daha bilinçli olmakla beraber, Osmanlı ekonomisinin özellikleri konusunda cahil olduğunu savunur.⁷¹

Parvus Efendi⁷² Rusya doğumlu, Almanya'da eğitim görmüş, bu süre zarfında Marksist birçok düşünürle birlikte çalışmış bir iş adamı ve yazardır. *Türk Yurdu* Dergisi'ne Yusuf Akçura'nın isteği ile yazılar yazmış, Osmanlı Devleti'nin borçları, Duyun-ı Umumiye İdaresi, kapitülasyonlar, demiryolları gibi konularda istatistiksel açıklamalarda bulunmuştur.⁷³ Parvus Efendi'nin sanayileşme konusunda yazdığı yazılarda, sanayileşmenin acil bir ihtiyaç olduğu, sadece Osmanlı Devleti'nin değil tüm mazlum devletlerin İngiltere, Fransa gibi devletlere karşı uyanık olması gerektiği (Almanya'dan bahsetmiyor), büyük sanayinin birikime yol açacağı ama birikimin kimin elinde kalacağına daha önemli olduğunun farkında olunmasını tavsiye etmiştir. Aksi takdirde Osmanlı halkının kaderi Amerika yerlilerine benzeyecekti. "*Anadolu çölüne doğru yol alan Balkan göçmenleri*" artık acilen bir şeyler yapılması gerektiğinin kanıtıydı.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ekonomi anlamında en etkili kişi olan Mehmed Cavid Bey, *İlm-i İktisat* kitabını 1899 yılında çıkarmıştır. Kitap dört cilt olup, dönem iktisadi problemlerinin hepsinin ayrıntılı analizi yapılmıştır.⁷⁵ Mehmed Cavid Bey II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Devleti'nin Maliye Nazırı olacak, düşüncelerini gerçekleştirmek imkânı bulacaktır. Fransız klasik iktisatçılardan etkilendiği görülen Mehmed Cavid Bey, liberal kapitalizmden yanadır.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin gelişmeme sebepleri olarak; veraset hukukunun gelişmemesini, müsadere usulünü, lonca ve gediklerin varlığını

⁶⁹ Çakmak, 2012, s. 195.; Diren Çakmak, Musa Akyiğitzade'nin yüksek ihtimalle Mustafa Kemal'in öğretmeni olduğunu da ifade eder.

⁷⁰ Çakmak, 2012, s. 205-206.

⁷¹ Berkes, "Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi", s. 53.

⁷² Asıl adı: Alexander İsrail Helphand.

⁷³ Cenk Beyaz, *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander İsrail Helphand- Parvus Efendi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013, s. 3.

⁷⁴ Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, düz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 259 – 262.

⁷⁵ Çakmak, 2012, s. 159.

⁷⁶ Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri" *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 2002. s. 166 (ss. 163-183)

saymaktadır.⁷⁷ Osmanlı Devleti için öne sürdüğü reçetede; ticaret anlaşmalarının gözden geçirilmesi, tarım ve sanayinin gelişmesi için çaba harcanması⁷⁸, bireylerin daha özgür olması, ticarete girişimci sayısının ve şirket sayısının artması gerektiğini belirtir.⁷⁹ Kooperatifçiliğe uzak olmakla⁸⁰ beraber bireylerin tasarruflarını değerlendirmek amacıyla şirketleşmeyi tavsiye eder. Bu manada halkın iktisadi faaliyetlere daha fazla katılımının sağlanmasını önemser.⁸¹ Yabancı sermayenin ülkenin gelişmesi için şart olduğunu düşünmektedir.⁸² Özellikle büyük projelerin yabancı sermayesiz yapılamayacağı fikrindedir.⁸³

Mehmed Cavid Bey, liberal düşüncelere sahip olmasına karşın, 1913'ten itibaren izlenen "Milli İktisat" politikalarında kontrol ondadır. Birinci Dünya Savaşı boyunca izlenen politikalarla Anadolu'da onun da yol göstermesiyle şirketleşme sağlanmış, İtibar-ı Milli Bankası kurulmuş, kooperatifler açılmış, ülkede milli burjuvazinin oluşumu için çaba harcanmıştır. Mehmed Cavid Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında vurgunculuk yaparak zengin olanların eleştirildiği Meclis-i Mebûsânda; onlar için "*Kendilerine yapılan muzaheret ve himaye -hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayrimeşru olduğunu bile farzetsek- neticesi olarak teşebbüsat-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat, benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayrimeşruiyeti bile izale edebilir*" der.⁸⁴

⁷⁷ Çakmak, 2012, s. 169-172.

⁷⁸ Toprak, 2012, s. 291.

⁷⁹ Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Fikirleri", s. 168-169.

⁸⁰ Çakmak, 2012, s. 174.

⁸¹ Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Fikirleri", s. 173.

⁸² Berkes, 2016, s. 466.

⁸³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Bertay, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 33.

⁸⁴ *Meclisi Mebusan Zabut Ceridesi*, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 3, 3 Mart 1333 (1917), s. 413.

2.1 OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİ

Klasik dönemde Osmanlı sanayisi küçük ölçekli, kendi ihtiyacını kendi çevresinden karşılayabilen bir yapıda idi. Halkın çoğu kırsal alanda yaşıyordu ve ihtiyaç maddeleri olan aletleri, giyim eşyalarını kendisi ürettiyordu. Şehirde yaşayan halk içinde yapılan üretimin düşük hacimli olduğu yine otarşik bir yapının hüküm sürdüğü görülür.⁸⁵

18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da sanayi gelişmiş, Osmanlı Devleti'nin hammaddeleri ihraç edilmeye, işlenmiş ürünler ithal edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti bazı sanayi kollarında mesela yelken bezinde Avrupa ile rekabet edebiliyordu fakat bu durum uzun sürmedi ve önceden de bahsedilen ticaret anlaşmaları sonucunda Osmanlı Devleti, Avrupa'nın pazarı haline geldi.

Bu gelişmelere cevap verebilmek adına devlet tarafından yapılan düzenlemelere bakıldığı zaman; sanayinin geliştirilmesinin gerekliliğinin bilindiği⁸⁶ fakat bu gerekliliğin nedenleri ve problemin çözümü için nasıl bir yol izleneceği konusunda bilgisizlik ve çaresizlik olduğu görülür.⁸⁷

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti sanayileşmeyi özendirici politikalar düşünmüştür. Sanayi odalarının kurulması sağlanmış, sanayi mektepleri açılmış, girişimcilere imtiyazlar tanınmış, 1862'de Fabrikalar Nizamnamesi ile çeşitli standartlar ve kurallar getirilmiştir.⁸⁸ Devlet eliyle birçok fabrika da açılmıştır. Fakat açılan fabrikaları rekabetten korumak ve büyümelerini sağlamak için gümrük duvarı ya da ham madde ithalatını sınırlandırıcı politika yürütülememiştir.⁸⁹

Kapitülasyonların devam etmesi, mevcut kanun ve yönetmeliklerin prosedürünün uzun sürmesi, imalat için gerekli hammaddelerin ihracının daha kârlı olması gibi nedenlerle verilen teşvikler amacına ulaşmamıştır. Kaldı ki bahsi geçen teşvikler birbiri ile bağlantılı olmayan, dağınık teşviklerdi, ortak topyekûn bir politika yoktu.⁹⁰ Halkta sanayileşmenin gerekliliğine dair bir zihniyetin II. Meşrutiyete kadar oluşmadığı da söylenebilir.⁹¹

⁸⁵ Tabakoğlu, 2010, s. 256.

⁸⁶ Toprak, 2012, s. 286.

⁸⁷ Parvus Efendi, 1977, s. 21-22.

⁸⁸ Toprak, 2012, s. 286.

⁸⁹ Genç, 2002, s. 57-58.

⁹⁰ Toprak, 2012, s. 288.

⁹¹ Toprak, 2012, s. 116.

2.2 OSMANLI DEVLETİ'NDE ANONİM ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ

Anonim şirket, küçük tasarrufların bir araya gelerek büyük yatırımlar yapabilecek düzeye gelmesini sağlayan, bu yatırımlar sayesinde küçük tasarruf sahiplerine kâr/zarar, yatırımın yapıldığı bölgeye sermaye ve istihdam olanağı getiren bir şirket türüdür.⁹² Bu şirket türü sayesinde kendi başına önemli bir değer taşımayan sermayeler değerlendirilmiş, ülke ekonomisine katılmış olur.⁹³

Anonim şirket türünün sermaye birikimine en büyük katkısı, şirket sahiplerinin mal varlığı üzerine bir risk getirmemesi, sadece şirketin sahip olduğu mallar üzerinde risk taşımasıdır.⁹⁴ Anonim şirketler tüzel kişilik kazandıklarından dolayı ortaklarından bağımsızdırlar ve herhangi bir ortağın ölümü ya da ortaklıktan çıkması durumunda farklı sermayedarlar devreye girdiğinden yatırımda kesinti söz konusu olmaz, süreklilik söz konusudur.⁹⁵

Konuya iş ortaklıkları açısından baktığımızda anonim şirketlerin tarihi ilk İslam devletlerine kadar gider. *Mudarebe* yöntemine göre yatırımcı bir işi aracı (mudarib) başka bir kişiye satar, elde edilen kardan da pay alırdı. Zarar edilmesi halinde aracı sadece zaman ve emek kaybına uğruyordu. Ayrıca bu yöntemde ortaklar kar bölüşümü konusunda da serbestlerdi.⁹⁶ İslam dünyasında kullanılan diğer bir ortaklık türü olan *inanda* ortaklar mal varlıklarının istedikleri kadarını yatırım aracı olarak kullanırlardı. Murat Çizakça'ya göre *inan* ortaklığı ortaçağ İngiliz şirketlerinin mantığı ile aynı şekilde işliyordu. Ortaklıkla ilgili doktrin İslam Halifesinin “*Kârı, üzerinde mutabık olunan şartlar, zararı ise sermaye belirler.*” sözüydü.⁹⁷

Avrupa'da sömürgeciliğin getirdiği zenginlik sonucu yatırımlarını değerlendirmek isteyen sermayedarlar, deniz yolu taşımacılığı, demiryolları,

⁹² Sevgi Işık, *Servetin Yaygınlaştırılmasında Çok Ortaklı Anonim Şirketlerin Yeri ve Rolü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011, s. 51.

⁹³ Işık, 2011, s. 55.

⁹⁴ Mihrican Zorlu, *Servetin Yaygınlaştırılması Açısından Anonim Şirketler ve Türkiye Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2002, s. 44.

⁹⁵ Işık, 2011, s. 53.

⁹⁶ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1999, s. 4.

⁹⁷ Çizakça, 1999, s. 7.

bayındırlık işleri gibi büyük sermaye gerektiren işlere bu ortaklık türü sayesinde katıldılar.⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin ilk anonim nitelikteki şirketi “Şirket-i Hayriye” 1849 yılında kurulmuş, onca bürokratik desteğe rağmen halktan rağbet görmemişti. Şirket açılırken başlangıçta 1500 hisse senedi adedi 3 bin kuruştan satılacak şekilde açıklanmış ancak “önde gelen devlet adamları ve çoğunluğu Ermeni olan ünlü para babaları” dışında kimse hisse almamıştı.⁹⁹ Şirkete gerekli gemilerin alınabilmesi için banker ve sarraflardan borç alınmıştı.¹⁰⁰ Bu şirkete benzer şekilde şirketler kurulmasını sağlayan Mithat Paşa; Tuna ve Bağdad Valilikleri sırasında nehir taşımacılığı ve tramvay işletmeciliği yapılmasına önyak olmuştu.¹⁰¹ Ancak halkın katılımı konusu gene sorundu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı sermayedarlar az sermaye ile yüksek kar elde edebilecekleri ülkelerde şirketler kurarak sermayelerini değerlendirmek istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nden imtiyaz da alarak ülkede yatırım yapmaya başladılar.¹⁰² Bu yatırımlara en güzel örnek İzmir-Aydın Demiryolu Hattı için kurulan Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi idi.¹⁰³ II. Meşrutiyet'in ilanına kadar çoğu Londra veya Paris merkezli olmak üzere bankacılık, sigortacılık, madencilik vesaire alanda birçok şirket açıldı. Bu şirketlerin ortak özellikleri: yabancı sermaye ile kurulmuş, imtiyazla desteklenmiş olmalarıdır.¹⁰⁴ Şirket çalışanlarının beceri sahibi olanları yabancı, geri hizmette bulunanları Osmanlı tebaasındandır.¹⁰⁵ Yabancı sermayenin Osmanlı'da bulunmasının bir nedeni de Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına kesin gözüyle bakılmasıdır. Ülkeler, hasta adam olarak nitelenen Osmanlı'nın ölümünden sonra miras paylaşımında ülkede mevcudiyet gösterme çabasıındaydı.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde 1850 yılında Fransa örneği alınarak çıkarılan Ticaret Kanunu'nun 10. maddesinde ticari şirketler kolektif, komandit ve anonim olmak üzere üç şekilde tanımlandı.¹⁰⁷ 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin

⁹⁸ Işık, 2011, s. 55.

⁹⁹ Eser Tütel, *Şirket-i Hayriye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 23-24.

¹⁰⁰ Toprak, 2012, s. 134.

¹⁰¹ Tabakoğlu, 2010, s.276.

¹⁰² Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 65.

¹⁰³ Kurmuş, 2007, s. 80-81.

¹⁰⁴ Toprak, 2012, s. 135.

¹⁰⁵ Toprak, 2012, s. 287.

¹⁰⁶ Geyikdağı, 2008, s. 92.

¹⁰⁷ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, ed. Ramazan Balcı, İbrahim Sırma, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2012, s. 19.

13.maddesinde de Osmanlı tebaasının şirket kurabileceği ifade edildi. Kanunlara rağmen Anonim Şirketler Nizamname-i Dâhilîsi ilk defa 28 Kasım 1882’de 8 fasıl ve 44 madde olarak yayınlandı. Bu tarihten önce açılan anonim şirketlerin nizamnameleri de yayınlanan nizamname ile benzerlik gösterir zira onlar da Fransa’dan örnek alınarak hazırlanmışlardır.¹⁰⁸ Bu nizamname örneğine göre şirketlerin merkezi İstanbul’dur.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti’nde şirketleşmeyi sağlamak için alınan gümrük vergisi muafiyeti, iş yapma ruhsatının başka şirketlere verilmemesi gibi önlemler, kapitülasyonların varlığı ile etkisiz hale geliyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde faiz hadlerinin yüksek oluşu (Avrupa’da %4-5, Osmanlıda yaklaşık %20) da şirketleşmeyi engelliyordu. Bunun yanında merkezî yapı, prosedürlerin uzun olması, “*bazı memurların memnun edilmesi*” gibi durumlar alınan önlemlerin etkisini azaltıyordu.¹¹⁰

II. Meşrutiyetin ilanı sonucunda İttihat ve Terakki’nin ekonomi konusunda önde gelen ismi Mehmed Cavid Bey, monarşi, rüşvet, iltimas yüzünden teşebbüs-i şahsi’nin gelişmediğini, meşrutiyetle gelen özgürlük ortamında zengin olmanın kolay olduğunu, tasarrufların biriktirilip şirketleşmeye gidilmesi gerektiğini birçok yerde anlatıp kamuoyu oluşturdu.¹¹¹ II. Meşrutiyet sonrası yayına başlayan birçok gazete ve dergide ticaretin gelişmesi, Müslümanların ticarete aktif rol alması, şirketleşmenin sağlanması üzerine makaleler yayınlandı.

2.3 OSMANLI DEVLETİ’NDE KOOPERATİFÇİLİĞİN GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti’nde kooperatifçilik Mithat Paşa’nın Tuna Vilayeti’ne vali olarak atanması ile başlar.¹¹² Tuna vilayetinden sonra Mithat Paşa, Bağdat Valiliği yaparken de memleket sandıklarını kurar ve tarımı geliştirmek için sulama projeleri üretir. Fakat Mithat Paşa’nın bu girişimleri yerel düzeyde etkin olmasına karşın genel bir politika olarak ülkede görülmez. Mithat Paşa’nın sermaye bulmak amaçlı geliştirdiği memleket sandıkları ileride Ziraat Bankası’nın kurulmasında büyük rol oynayacaktır.¹¹³

¹⁰⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türk Ekonomi Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 22.

¹⁰⁹ *Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri*, s. 41.

¹¹⁰ Akyıldız, 2001, s. 28-29.

¹¹¹ Toprak, 2012, s. 160.

¹¹² Toprak, 2012, s. 352.

¹¹³ Tabakoğlu, 2010, s. 357.

II. Meşrutiyet yıllarında teorik savunuculuğunu Ethem Nejat, Mustafa Suphi, Cevat Bey gibi isimlerin yaptığı kooperatifçilik zamanla hükümetin de gündemine geldi. Kanuni bir çerçeve oluşturabilmek adına kooperatifleri yerinde incelemek için bir heyet İtalya, Romanya, Bulgaristan ve Macaristan'a gitti. Bahsi geçen ülkelerde kooperasyonun nasıl uygulandığına dair yayımlar yapıldı. Meclis-i Mebusan'a açılacak kooperatiflere tüzel kişilik vermek amacıyla kanun teklifi verildiyse de Birinci Dünya Savaşı nedeniyle madde kanunlaşamadı.¹¹⁴

2.4 OSMANLI DEVLETİ'NDE BANKACILIĞIN GELİŞİMİ

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da tanımlanan şekliyle bankacılık başlamadı. Özellikle Batı Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan politik ve ekonomik değişimler, devletlerin piyasa üzerindeki iktidarını kırmış, hükümetler kendi başlarına değil, piyasanın kurallarına göre karar vermeye başlamışlardı. Bu durum piyasanın kendi kurallarını koymasına, bankaların, kredi kurumlarının gelişmesine sebep olmuştu.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nde vakıflar bir çeşit banka işlevi görmekle beraber sermaye büyütme noktasında eksiktiler. Sermaye “*politikaya ve iktidara doğru akıyordu.*”¹¹⁶ Avrupa'da gücü azalan ve piyasayı serbest bırakan devletlerin aksine Osmanlı Devleti sermaye üzerinde baskı kurabiliyordu.¹¹⁷

Kırım Savaşı başladığında Osmanlı Devleti, mali yapıyı sürdürebilmek amacıyla borç almak durumunda kaldı. Öncesinde devlet üzerindeki mali baskıyı iltizam, tağşiş, müsadere gibi yöntemlerle atabiliyordu. Kırım Savaşı sırasında alınan borç ve yapılan ittifaklar devletin artık Avrupa mali istemine entegre olmasını gerektiriyordu.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nde ilk banka denemesi İngiliz poundu ile Osmanlı lirası arasındaki kuru dengede tutmak amaçlı kurulan Dersaadet Bankası oldu. Yeterli sermayeye sahip olmayan ve kur dengesini sağlamak için sürekli desteklenmek zorunda kalınan bu banka uzun ömürlü olmadı. Sonrasında kurulan Bank Of Ottoman da kısa ömürlü oldu.¹¹⁹

¹¹⁴ Akyıldız, 2001, s.85-86.

¹¹⁵ Eldem, 2000, s. 19.

¹¹⁶ Eldem, 2000, s. 18.

¹¹⁷ Eldem, 2000, s. 16-17.

¹¹⁸ Pamuk, 2016, 143-145.

¹¹⁹ Eldem, 2000, 21,26.

Osmanlı Bankası Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da kuruldu. İngiliz sermayesi ile kurulan banka kurulduğu ilk yıllarda beklenen kârı sağlayamadı. Öncelikle toplumda tasarrufların bankaya yatırılması alışkanlığı yoktu, “yastık altında” tutuluyorlardı.¹²⁰ İkinci olarak sermaye sahipleri yüksek kâr getiren işler peşinde idi.¹²¹ Üçüncü olarak da yerel tüccarlar Osmanlı Bankası'na pek sıcak bakmıyorlardı.

Banka, 4 Şubat 1863 tarihli bir fermanla Bank-ı Osmanî-i Şahane adını alarak devlet bankası oldu. Artık sermayeye Fransızlar da ortak idi. Osmanlı yönetimi bankanın başına Osmanlı tebaasından birini koymak için çaba harcadıysa da başarılı olamadı, sadece bankanın merkezi İstanbul oldu. Hükümetin banka işlemleri üzerindeki denetimi sadece sembolikti.¹²²

Banka iki meclis tarafından yönetiliyordu. Bir meclisi Londra'da bir meclisi de Paris'te idi. Uygulanacak kararlar İstanbul'dan değil bu merkezlerden alınıyordu yani Osmanlı Bankası'nın çıkarları Osmanlı Devleti'nin çıkarları ile uyumlu değildi.¹²³ II. Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Bankası'nın bu durumuna tepkide bulunulamadı.¹²⁴

¹²⁰ Eldem, 2000, s. 55, 57.

¹²¹ Akyıldız, 2001, s. 29.

¹²² Eldem, 2000, s.57, 83, 84.

¹²³ Toprak, 2012, s. 255.

¹²⁴ Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 151.

3. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

3.1 İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULMASI

Osmanlı'nın birliği anlamına gelen "İttihad-ı Osmani" 1889'da kuruldu, beş yıl sonra "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını aldı.¹²⁵ Cemiyetin başat amacı Osmanlı Devleti'ni görünen kötü sondan kurtarmak amacıyla monarşiyi sona erdirip meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamaktı.¹²⁶ Kurucuların hepsi Müslümandı ve genellikle Balkan kökenliydi.¹²⁷ Osmanlı Devleti'ni görünen kötü sondan kurtarmayı amaçlayan cemiyetin uyguladıkları politikalar Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engelleyemedi.¹²⁸ Yusuf Hikmet Bayur Meşrutiyetin hayal kırıklığı şu şekilde dile getiriyor: "*Dünyada pek az hareket Osmanlı meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kesin olarak boşa çıkarmıştır.*"¹²⁹

İttihat ve Terakki'ye katılan kişiler, vatani tehlikede görüyor, padişahın Avrupalı devletlere karşı pasif olduğunu düşünüyor, çıkabilecek bir savaşta orduyu kabiliyetsiz buluyordu. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi kararlarına doğrudan müdahale edebilmesinden rahatsızlık duyuyorlardı.¹³⁰

Monarşi dolayısı ile örgüt gizliydi. Örgütlenmede İtalyan "Carbonari" model olmuş, üçlü halkalar şeklinde üyelikler organize edilmişti. Bahsi geçen halkadaki üç kişi, başka halkadan bir kişiyi tanıyordu. Böylece halkalardan biri ortaya çıksa bile bütüne zarar gelmemiş oluyordu.¹³¹ II. Abdülhamid cemiyetin varlığını 1892'de öğrendi. Birkaç kişi sürgün edildi fakat sonradan affedildiler.¹³² 1894'te Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası'nın basılması sonucu, II. Abdülhamid'i yeren, Ermenileri kınayan, despotik yönetime başkaldırmayı tavsiye eden bir

¹²⁵ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat Terakki ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 173-174.

¹²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 51.

¹²⁷ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 45.

¹²⁸ Berkes, 2016, s. 406.

¹²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 61.

¹³⁰ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

¹³¹ İlber Ortaylı, Erol Şadi Sevinç, *İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, haz. Alper Çeker, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 39-40.

¹³² Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 16.

bildiri yayınladılar. Bildiri sonrasında birçoğu tekrar sürgün edildi. Çalışmalarını yurt dışında ve Balkanlarda sürdürdüler.

Örgütün ilk nizamnamesi 1895-96'da yayınlandı. Nizamnameye göre Osmanlıların “özgürlük, adalet, eşitlik” hakları yönetim tarafından gasp ediliyor, yabancılar ülke yönetiminde söz alabiliyorken Osmanlıların bu hakkı bulunmuyordu. Bu sorunu gidermenin çaresi Meşrutiyet’in tekrar ilan edilmesi idi ve bu amaca yönelik tüm Osmanlıların örgüte üyeliği talep ediliyordu.¹³³ Bildirinin ardından tekrar sürgün edildiler.

Özellikle 1895’ten sonra yurt içinde örgütlenmek için çaba harcandı. Beyrut, İzmir, Şam, Trablusgarb, Trabzon, Edirne, Ankara, Mersin gibi şehirlerde hızlıca şubeler açıldı. Anadolu’da şubeler açılmasına karşın etkinliklerinin az olduğunu, örgütün asıl faaliyetlerinin Balkanlarda yürütüldüğünü belirtmek gerekir.¹³⁴

1902 yılında Paris’te toplanan kongre sonucunda monarşiye karşı olan Jön Türkler; merkezîyetçiler ve adem-i merkezîyetçiler olarak ikiye ayrıldılar.¹³⁵ Adem-i merkezîyetçiler Prens Sabahattin liderliğinde ayrılırken, merkezîyetçilerin başını Ahmet Rıza Bey çekiyordu. 1907 yılında Ahmet Rıza Bey yeni bir nizamname yayınladı. Bu nizamnameye göre; Osmanlıların birliği sağlanmalı, eğitim olanakları artırılmalı, anayasa yeniden ilan edilmeli idi.¹³⁶

3.2 II. MEŞRUTİYET’İN İLAN EDİLMESİ

İngiltere ile Rusya arasında gerçekleşen Reval görüşmeleri sonucunda Rumeli’nin elden çıkacağını öngören İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri hareket etme vaktinin geldiğini düşünüyordu.¹³⁷ Balkanlarda bazı subaylar isyan faaliyetlerine başladılar. Onları engellemek için gönderilen Şemsi Paşa öldürüldü. Sürekli olarak İstanbul’a Meşrutiyet’in ilan edilmesi yönünde telgraflar çekildi.¹³⁸ Hüseyin Hilmi Paşa, II. Abdülhamid’in İttihatçıların kim olduğu sorusuna “*Kulunuzdan gayrisi İttihatçıdır.*” cevabını vermişti.¹³⁹

¹³³ Çavdar, 1991, s. 17.

¹³⁴ Hanioglu, 1985, s. 194.

¹³⁵ Hanioglu, 1985, s. 227-228.

¹³⁶ Çavdar, 1991, s. 20-21.

¹³⁷ Çavdar, 1991, s. 30.

¹³⁸ Tunaya, 1998, s. 18.

¹³⁹ Ortaylı, Sevinç, 2016, s. 53.

Tarık Zafer Tunaya II. Abdülhamid'in monarşisinden meşrutiyete geçişi “10 Temmuzdan önce, başhafiye Fehim Paşa gibi konuşuluyordu. 10 Temmuzdan (23 Temmuz 1908) sonra herkes sanki birer Namık Kemal'dir.”¹⁴⁰cümlesi ile özetliyor. 23 Temmuz 1908'de Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli tekrar meşrutiyete çevrildi. II. Abdülhamid, meşrutiyetin ilanına izin vereceği toplantıya şeyhülislamın katılmasını engelleyerek olası bir saltanat değişikliğini önledi.

Meşrutiyetin ilanı özellikle İstanbul ve Balkanlarda görülmemiş şenliklere neden oldu.¹⁴¹ Monarşi sona ermişti. Bulgar ve Ermeni çeteler dağdan iniyor, farklı dinlerin âlimleri kol kola yürüyüşlere katılıyordu.¹⁴² “Yaşasın Hürriyet” sloganı dalga dalga bütün ülkeye yayılıyordu.¹⁴³ Herkes “Hürriyet Sarhoşu” idi.¹⁴⁴

Sevinç gösterileri sonradan kendini ülkede otorite bunalımına terk etti. Talat Paşa'nın deyimiyile “geçici bir zaaf husule geldi.”¹⁴⁵ Meşrutiyet'in ilanı sonrası, üstündeki sansür baskısını atan basın; çoğu insanı hedef haline getirmişti. Özellikle genel af konusunda hükümetin seçici davranacağını öğrenilmesi “Hürriyet Sarhoşu”, özgürlük umudu olan insanların tekrar sokağa çıkmasına sebep oluyordu.

Otorite bunalımında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümeti perde arkasında yönetmesinin payı vardı.¹⁴⁶ Olmadık kişiler kendilerinin İttihatçı olduklarını duyuruyor, çeşitli taleplerde bulunuyorlardı. Gelişmeler üzerine Sadrazam Said Paşa hükümeti İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düşürüldü.¹⁴⁷ Sonrasında Kamil Paşa Sadrazam oldu. İstanbul'da mevcut düzen ve asayiş bozulmuştu. Okullarda öğrenciler hocalarını beğenmiyor derslerine girmiyorlardı.¹⁴⁸ İşçiler toplu greve gitmişti.¹⁴⁹ Subaylar siyasetle iç içeydi,¹⁵⁰ taşrada İttihat ve Terakki Kulüpleri beğenmedikleri valilerin değişmesini salık

¹⁴⁰ Tunaya, 1998, s. 21.

¹⁴¹ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Taner, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 146.

¹⁴² Bayur, 1991, s. 64.

¹⁴³ Karal, 1996, s. 41.

¹⁴⁴ Karal, 1996, s. 42.

¹⁴⁵ Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaam*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

¹⁴⁶ Zürcher, 2013, 147.

¹⁴⁷ Bayur, 1991, s. 76.

¹⁴⁸ Karal, 1996, s. 58.

¹⁴⁹ Çavdar, 1991, s. 39.

¹⁵⁰ Tunaya, 1998, s. 40-41.

veriyorlardı.¹⁵¹ Bu süreçte Kamil Paşa ile ters düşen cemiyet yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın gelmesini sağlamıştır. 31 Mart olayları başlayınca o da istifa eder.

31 Mart olaylarının ardından düzen sağlandıktan sonra kurulan hükümetlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri de görev almaya başlarlar. Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığında önceden iktisadi fikirleri açıklanan Mehmed Cavid Bey Maliye Nazırı olur.¹⁵² Mehmed Cavid Bey, Birinci Dünya Savaşı'na girilene kadar Maliye Nazırı olarak kalacak, savaşa girilmesine karşı olduğu için istifa edecektir. Fakat dönemin iktisadi politikalarının belirlenmesinde rol almaya devam eder.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'in ilanından sonra taşrada örgütlenmesini artırdı. Yurt dışında ve Balkanlarda şubeler vardı fakat Anadolu'da örgütlenme azdı.¹⁵³ Meşrutiyetin ilanından sonra da Anadolu örgütlenmesinin çok organize olduğu söylenemez. Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesi hakkında cemiyetin kendini güçlü göstermek adına İttihatçı olduğunu iddia eden kişilere ses çıkarmadığını, mesela Diyarbakır'da olur olmaz isteklerde bulunan kişilerden rahatsız olunca Ziya Gökalp'i telgraflarla ilgilenmek üzere görevlendirdiğini yazar.¹⁵⁴

3.3 II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARI

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası iktisadi anlamda birçok değişim gerekiyordu. Hükümet programlarında her zaman kapitülasyonlardan, istikrazlardan, Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin gelişmesi yönündeki engellerden bahsedilmiştir.¹⁵⁵ Kapitülasyonları sınırlandırmak amacıyla kanunlar da çıkarılmıştır. Söz gelimi "İspirto Kanunu" ile sanayi için ithal edilen ispirtoyla rakı yapımı ve bazı maddelerden yapılan içkilerin ithali yasaklanmıştır. Fakat kanun 1861'de yapılan anlaşmada "*tuz, tütün, barut, silah ve cephaneden gayri maddeler serbestçe ithal*" edilebileceği maddesi gerekçesiyle geri çekilmek durumunda kalınmıştır. Mehmed Cavid Bey, siyasi istibdattan kurtulduklarını ama mali istibdat için zaman gerektiğini ifade ediyordu.¹⁵⁶

¹⁵¹ Karal, 1996, s 52-55.

¹⁵² Tunaya, 1998, s. 58.

¹⁵³ Karal, 1996, s. 49.

¹⁵⁴ Karabekir, 2011, s. 391-392.

¹⁵⁵ Tunaya, 1998, s. 56, 69.

¹⁵⁶ Tunaya, 1998, s. 62-63.

Mali durumu iyileştirmek için Mehmed Cavid Bey, “*teşebbüs-i şahsî*”nin canlandırılması gerektiğini düşünüyordu. Onun önderliğinde özellikle “*Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*” dergisinde liberal politikalar öneriliyor, sermaye eksikliğinin nasıl giderileceği konusu işleniyordu.¹⁵⁷ Mehmed Cavid Bey’in politikalarına bakıldığında liberal olmasının yanında liberalizme yönelik eleştirilerde bulunduğu da görülüyor. Bu anlamda devlet müdahalesinin de dikkatli olmak kaydıyla yapılabileceğini düşünüyordu.¹⁵⁸

Ortaya çıkan hürriyet ortamının Müslümanlara yaradığı pek söylenemez. Zira ekonomideki üstünlük gayrimüslimlerdeydi ve onlar da aynı hürriyetten istifade ediyorlardı.¹⁵⁹ Zafer Toprak, loncaların kaldırılması ile Müslüman esnafın dayanışmasının da kaldırıldığını, bu durumun “*usta-kalfa-çırak anlayışının ürünü dikey dayanışmasıyla varlığını sürdürebilen Müslüman küçük üreticiye ölümcül bir darbe*” olduğunu yazar.¹⁶⁰

Liberal politikalarından en keskin dönüş Balkan Savaşları sonrasındadır. O zamana kadar görünüşte de olsa “Osmanlıcı” politika yürüten İttihat ve Terakki Cemiyeti sonraki dönemde Müslüman-Türkleri öne çıkaran ve onların ticarete daha aktif olmasını sağlayacak, Birinci Dünya Savaşı boyunca “Milli İktisat” diye tanımlanan politikalar yürütecektir.¹⁶¹ İttihat ve Terakki’nin Balkan Savaşları sonrası Bab-ı Ali baskını ile iktidarı tam olarak ele geçirmesi,¹⁶² toprak kayıpları sonucunda Anadolu’dan başka güveneceği unsurun kalmaması, gayrimüslimlerin özerklik talepleri gibi nedenler ekonomi politikalarında liberalizmin yerine müdahaleciliği gerektiriyordu.

¹⁵⁷ Toprak, 2012, s. 92-93.

¹⁵⁸ Toprak, 2012, s. 93.

¹⁵⁹ Toprak, 2012, s. 39-40.

¹⁶⁰ Toprak, 2012, s. 40.

¹⁶¹ Koraltürk, 2011, s. 33.

¹⁶² Tunaya, 1998, s. 141.

4. MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI

4.1 DÜŞÜNSEL ALTYAPISI

“Milli İktisat”, ekonomide devlet himayeciliği şeklinde daha önce Musa Akyiğitzade tarafından öne sürülmüştü. Hatta bu yüzden Musa Akyiğitzade ile Mehmed Cavid Bey’in aralarının bozuk olduğu, fikir ayrılıkları nedeniyle birbirlerine düşmanlık besledikleri iddia edilir.¹⁶³ Birinci Dünya Savaşı süresince “Milli İktisat”ın düşünsel altyapısını Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler oluşturdu. Genel anlamda bakıldığında Almanya’da himayecilik politikasını formüle eden Friedrich List’ten etkilendikleri görülür.

Friedrich List’in yaşadığı dönemde Almanya’da 38 farklı gümrük tarifesi bulunmaktaydı. Şehir devletleri arasında onlarca gümrük tarifesi olmasına karşın, İngiltere gibi ülkelerden gelen mallara karşı bir gümrük duvarı bulunmuyordu.

List, ülkesinin ucuz İngiliz malıyla dolu olduğu sürece gelişemeyeceğini öne sürdü.¹⁶⁴ *Ulusal Sistem ve Politik Ekonomi* kitabında Adam Smith’in teorileri ülke ekonomilerine giren Truva atına benzetiliyor, ülkelerin kendilerini gümrük duvarıyla korumadıkça sanayinin büyüyemeyeceğini ayrıntılarıyla açıklanıyordu.¹⁶⁵ Almanya’da onun görüşleri paralelinde Zollverein kurulmuş, ülke sanayileşmesini tamamlamış, sömürge arayışına girmiş ve 20. yüzyılın başında Prens Bülow’un deyimiyle güneşteki yerini aramaya başlamıştı.¹⁶⁶

1913’te toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi’nde cemiyet hem bir siyasal parti ilan ediliyor¹⁶⁷ hem de ekonomide milliyetçiliği öne çıkarıyordu. Siyasal programın ikinci maddesi şu şekildedir: “*İttihat ve Terakki Fırkası, milli iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrılıkları kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların kaldırılması nedenlerini tamamlamayı en kutsal amaç sayar.*” 1913 kongresinde

¹⁶³ Çakmak, 2012, s. 195-196.

¹⁶⁴ Turanlı, 2000, s. 121.

¹⁶⁵ Frederic List, *National System and Political Economy*, Almandan İngilizceye çev. G. A. Matile, J. B. Lippincott, Co., Philadelphia 1856, s. 61-62.

¹⁶⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 19.

¹⁶⁷ Tunaya, 1998, s. 203.

ayrıca ziraat, Ziraat Bankası, anonim şirketler, sanayinin gelişimi gibi konularda kararlar alınmış, Milli İktisat'ın hedefleri belirlenmiştir.¹⁶⁸

4.2 MİLLİ İKTİSAT- EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ

Osmanlı Devleti'nde Balkan Savaşları sonrasında yoğun olarak uygulanmaya çalışılan ve Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği izolasyonla etkin olarak yürüttüğü ekonomi politikalarını bazı araştırmacılar “Milli İktisat”¹⁶⁹ olarak bazıları da “Ekonominin Türkleştirilmesi”¹⁷⁰ olarak adlandırır. Dönem ekonomisinin düşünsel temelini atan Ziya Gökalp ve genel olarak İttihatçılar “Milli İktisat” terimini kullanmışlardır. Fakat uygulamaya baktığımızda bahsettikleri “Milli”lik sadece Müslüman-Türlere özeldi.¹⁷¹

Ayhan Aktar, “Ekonominin Türkleştirilmesi” kavramının dönemi tanımlamak için akademik olarak daha doğru olduğunu, “Milli İktisat” teriminin masum bir anlam taşımakla birlikte içeriğinden Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin dışlandığı anlamının çıkmadığını iddia eder.¹⁷² Karşı tarafta Zafer Toprak, “Ekonominin Türkleştirilmesi” teriminin “*Cumhuriyet Türkiye'sinden geriye doğru bir okumanın sonucu*” olduğunu, devletin 1922 yılına kadar Osmanlı olduğunu, nüfusun homojenleştirilmesinde etnik milliyetçiliğin etkin olmadığını ifade eder. Örnek olarak 1915'te çıkan “*Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi*” incelendiğinde eğitimde birlik sağlanmadığını belirtir.¹⁷³ Bununla birlikte Osmanlı ekonomisinin Balkan savaşları ile birlikte bir “*metamorfoz*”a uğradığı, ekonomide etkin olan gayrimüslimlerin tasfiye olduğu, Müslüman-Türklerin himaye edildiğini Zafer Toprak da belirtir.¹⁷⁴ Bu durumda sürecin “Milli İktisat” ile başladığı, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam ederek Türkleşmek ile sonuçlandığı ileri sürülebilir.

¹⁶⁸ Tunaya, 1998, s. 235-236.

¹⁶⁹ Bkz. Zafer Toprak, Feroz Ahmad, Y. Doğan Çetinkaya, vd.

¹⁷⁰ Bkz. Murat Koraltürk, Ayhan Aktar, vd.

¹⁷¹ Toprak, 2012, s. 83.

¹⁷² Koraltürk, 2011, s. 14.

¹⁷³ Zafer Toprak, “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası”, *Toplumsal Tarih*, S. 146, İstanbul 2006, s.14-18.

¹⁷⁴ Toprak, 2012, s. 44.

4.3 MİLLİ İKTİSAT'A YOL AÇAN NEDENLER

4.3.1 Anadolu'da Artan Müslüman-Türk Nüfus

19. yüzyıl başından itibaren Balkanlardan ve Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne doğru kitlesel göç hareketleri başlar. Osmanlı-Rus savaşlarının sonlarında yapılan anlaşmalara göre bu göçler devam eder. Bahsedilen ilk göçler Osmanlı toplum yapısını değiştirecek güçte değildir.¹⁷⁵ Fakat Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti içinde yapılan göçlerin çapı değişir.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla Rusya, Kafkaslarda daha serbest hareket edecek, bölgede bulunan Müslüman nüfusa karşı ötekileştirme politikası yürütecektir. Özellikle 1861'de "serf"lik kaldırıldıktan sonra Ruslar, Müslümanlara "köle muamelesi" yapacaklardı.¹⁷⁶

Rusya'nın Kafkaslarda yaşayan Müslüman-Türk kimliği için yürüttüğü politikalar; asimilasyon ve Hristiyanlaştırma politikaları olarak özetlenebilir. Hristiyanlığı kabul eden Türkler unvanlarını, mülkiyet haklarını ve varsa imtiyazlarını geri alabiliyorlardı, tabii mevcut kültürlerini kaybetmek şartıyla. Bu politika seçkinlerde kısmen başarılı olmuşsa da, iş köylülere gelince durum değişti. Köylüler dinlerini değiştirdiklerini ifade etmişler de mevcut geleneklerini devam ettirmişlerdir. Hatta bazıları sonradan gruplar halinde Müslüman olduklarını deklare etmişlerdir.¹⁷⁷

Kültürel Ruslaştırma politikası içinde kullanılan diğer bir yöntem de İlimsky'in kullandığı ılımlı asimilasyon politikasıdır. Bu politikaya göre Türkler Türkçe konuşmaya ve yazmaya devam edecekler fakat Ortodoks Hristiyanlığı seçeceklerdi. Bu politika kısmen başarılı olmuşsa da kiliselerde Türkçe yapılan törenler diğer Ortodoksları rahatsız etmiştir.¹⁷⁸

Rusya, Müslüman Türklere karşı asimilasyon politikasını sadece Kafkas bölgesinde sürdürmüyordu. Balkanlarda yürütülen Pan-Slavist politikalar da Müslümanlara karşı baskı oluşturuyordu. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca Balkanlarda yaşayan Müslümanlar toplu halde Anadolu'ya göç

¹⁷⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 104.

¹⁷⁶ Alaeddin Yalçinkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006, s. 54-59.

¹⁷⁷ Yalçinkaya, 2006, s. 256-259.

¹⁷⁸ Yalçinkaya, 2006, s. 261.

etmeye zorlandılar. Ruslar ve destekledikleri Bulgarlar nüfusu homojenleştirmek adına, kuracakları ekonomik sistemde yabancılara pay vermemek adına bölgelerinde Müslüman ve Yahudi istemiyorlardı.¹⁷⁹ Ayrıca göçe zorladıkları unsurların arazilerine, mallarına el koyuyorlardı. Bölgede kalmak için ısrar edenlere askerlik mecbur tutulmuştu.¹⁸⁰ Kültürel asimilasyonu kabul etmeyenlerin canlı kalmak için tek seçeneği Osmanlı Devleti idi. Baskılar sonucu Müslüman Türkler, Osmanlı topraklarına doğru dalgalar halinde göç etmeye başladılar.¹⁸¹

Osmanlı Devleti ilk göç hareketlerine organize bir tepki verememiş, sonra Muhacirin Komisyonları kurarak göçmenlerin yerleşimini organize etmeye çalışmıştır. Başlangıçta gelenlerden memur ve ilmiye sınıfından olanlara şehirde yaşama izni verilmiş diğerlerine toprak ve bir miktar da para verilerek kırsal bölgelere yerleşimleri sağlanmıştır. 1878'den itibaren yerleşimin köy-kent sınırlaması kalkmış, şehirlerde göçmen mahalleleri kurulmaya başlanmıştır.¹⁸²

Göçmenler yerleştirilirken gittikleri yerlerdeki halka göre kalabalık olmamaları şartı gözetiliyordu. İllerde oluşturulan iskân şubeleri hem gelen göçmenlerin kaydını tutuyor hem de durumu olmayanların yol masrafını karşılıyorlardı.¹⁸³ Göçmenlerin uyumunu kolaylaştırmak adına yerleşik bulunan halka misafirlere iyi davranılmasına yönelik telkinler yapılıyor, kız alınıp-verilmesine dair tavsiyelerde bulunuluyordu.¹⁸⁴

Göçlerin sonuçları arasında ilk başta Anadolu'da nüfusun artmasını saymak gerekir.¹⁸⁵ Kemal H. Karpat, Anadolu'nun Müslüman nüfusunun bu göçlerle %20-30 oranında arttığını belirtiyor.¹⁸⁶ Bursa vilayeti için Fransız sefarethanesinde Fransa Dış İşleri Bakanlığı'na giden bir yazıda 1876-1906 arasında Müslüman nüfusun iki kat arttığı, nüfus artış sebebinin göçmenler (muhacirler olarak adlandırıyor) olduğu, bahsi geçen göçmenler sayesinde Bursa'daki Hristiyan unsurun nüfus oranının ve ziraattaki etkinliklerinin düştüğü

¹⁷⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 209.

¹⁸⁰ Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 138-141.

¹⁸¹ Karpat, 2003, s. 120, İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 43.

¹⁸² Tekeli, 2010, s. 49.

¹⁸³ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Göçler", s. 163.

¹⁸⁴ Fuat Dündar, *İttihat Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 48.

¹⁸⁵ Karpat, 2009, s. 176.

¹⁸⁶ Karpat, 2010, s. 57.

dile getirilmiştir. Aynı raporda Osmanlı Devleti'nin askerlik muafiyetini kaldırarak muhacirleri ordu hizmetinde kullandığı da belirtilmektedir.¹⁸⁷

Sonuç olarak Balkanlardan ve Kafkaslardan göçen insanlar Anadolu'da birçok değişikliğe neden olmuşlardır: yeni tohumlar, tarım teknikleri,¹⁸⁸ sermaye¹⁸⁹, insan gücü yanında diğer uluslara karşı düşmanlık¹⁹⁰ da getirerek Anadolu'da milliyetçiliğin yükselmesini sağlamışlardır.

4.3.1.2 Boykotlar

4.3.1.2.1 1908 Boykotu

1908 Devrimi'nden sonra yönetime gelen yöneticiler, henüz koltuklarına alışmadan büyük krizlerle karşı karşıya kaldılar. Avusturya Bosna'yı ilhak ediyor, Bulgaristan da bağımsızlığını ilan ediyordu. Yeni yönetimin savaş açmak gibi bir düşüncesi olamazdı. Ülkenin askeri ve ekonomik durumu savaş için elverişli değildi. Ama Avusturya'ya karşı bir tepki de verilmeli idi. Bu noktada gündeme boykot geldi.¹⁹¹ Avusturya'ya karşı yapılacak boykottan Osmanlı Devleti'nin bir kaybı yoktu, Avusturya'ya sadece tütün ihraç ediyordu ve tütünü başka ülkelere ihraç etmek zor değildi.¹⁹²

Dünya genelinde boykot tarihine bakıldığında boykotun Osmanlı Devleti'ne özel olmadığı görülür. Çin'de, İran'da, İrlanda'da ve Osmanlı Devleti'nde uygulanmış olan boykotlar ekonomide bazı unsurların etkinliğinin azalması yanında, toplumun bilinç kazanmasına, milliyetçiliğin popülerleşmesine neden oldular.¹⁹³

Buna karşın Avusturya'ya karşı olan boykot, dünyada ilk olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk idi. Boykotun örgütlenmesi amacıyla Boykotaj Cemiyetleri (Harb-i İktisadi) kuruldu. Bu cemiyetler liman şehirleri başta olmak üzere ülkenin büyük bölümünde örgütlendi. Cemiyetin örgütlenme dinamikleri

¹⁸⁷ Karpat, 2010, s. 101-102.

¹⁸⁸ Tekeli, 2010, 47.

¹⁸⁹ Karpat, 2009, s. 177.

¹⁹⁰ Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat*, çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 94.

¹⁹¹ Koraltürk, 2011, s.40.

¹⁹² Mustafa Emre Kılıçaslan, *Avusturya Llyod Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2013, s. 183.

¹⁹³ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 57.

şehirden şehre değişmekle birlikte taşrada; bazen büyük şehirlerin girişimi ile bazen de kendiliğinden ortaya çıkıyorlardı.¹⁹⁴

Boykotaj Cemiyetlerini liman şehirlerinde liman işçileri, hamallar, mavnacılar örgütlüyordu.¹⁹⁵ Liman işçileri bu yolla siyasal etkinlik de kazanmış oluyorlardı.¹⁹⁶ Diğer şehirlerde de İttihat ve Terakki ile bir şekilde bağlantısı olan eşraf görev alıyordu.¹⁹⁷

Avusturya'ya karşı olan boykot yaklaşık altı ay sürdü.¹⁹⁸ Sonunda imzalanan anlaşmadan yönetim memnundu. Avusturya'ya karşı olan taleplerin yerine gelmesinin yanında, halkın nasıl örgütleneceği, nasıl propaganda yapılacağı, liman işçileri ve hamalların para kazanmak yerine vatanseverliklerini gösterdikleri ortaya çıkıyordu.¹⁹⁹ Tabi bu vatanseverliğin siyasal konum elde etmek gibi nedenleri de vardı.²⁰⁰

4.3.1.2.2 1910 Boykotu

1908 yılında hürriyet özlemlerine kavuşmuş Osmanlı yönetimi Avusturya ve Bulgaristan dışında Girit meselesi ile de mücadele ediyordu. Girit Meclisi Yunanistan'a bağlanmak istiyordu. Avusturya'ya karşı boykot devam ediyordu ve Yunanistan'a da aynı tepki verilebilirdi. Fakat Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Rumların sayısı, boykotun onlara vereceği zararın (ya da Osmanlı ticaretinin de olumsuz etkileneceğinin) düşünülmesi konu hakkında tereddüte neden oluyordu. İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı politikası gereği dini cemaatlere karşı hoşgörülü davranması gerekiyordu. Kaldı ki Yunanistan da talebi kabul etmiş de değildi.²⁰¹

Halkın Girit ile ilgili endişelerini İttihat ve Terakki mitingler örgütleyerek, uluslararası kamuoyunda destek arayarak gidermeye çalıştı. Yapılan protesto

¹⁹⁴ Çetinkaya, 2015, s. 99- 101.

¹⁹⁵ Çetinkaya, 2004, s. 189.

¹⁹⁶ Kılıçaslan, 2013, s. 184.

¹⁹⁷ Çetinkaya, 2015, s. 105.

¹⁹⁸ Koraltürk, 2011, s. 40.

¹⁹⁹ Koraltürk, 2011, s. 40.

²⁰⁰ Kılıçaslan, 2013, s. 184.

²⁰¹ Ahmad, 1999, s. 92.

mitinglerinde Girit'in Osmanlı toprağı olduğu vurgulanıyordu, Meclis-i Mebusan'a gönderilen telgraflarda Rumların da imzaları vardı.²⁰²

Karşılıklı olarak beklentiler gerçekleşmeyince 1909 yılı Ağustos ayında bazı şehirlerde Yunan mallarına karşı boykot başladı.²⁰³ Fakat İttihat ve Terakki boykot için erken olduğunu düşünüyordu. Daha doğrusu boykotun yol açacağı sonuçları kestiremediğinden, boykotu uygulamak değil Yunanistan'a karşı tehdit olarak kullanma düşüncesi hâkimdi.²⁰⁴

1910 yılının Ağustos ayında gazetelerden Yunanistan'a karşı boykotun başladığı duyuruluyordu.²⁰⁵ Girit meselesi Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanların gündemindeydi. Osmanlı şehirlerinin hemen hepsinde mitingler düzenlendi. Yaşayan insanların yoğunluğuna göre mitinglerde yapılan konuşmalar farklı dillerde de olabiliyordu.²⁰⁶

1910'da çok yoğun biçimde devam eden Yunanistan boykotu, 1911'de gündemin İtalya'ya dönmesiyle yanına İtalyan Boykotu'nu da aldı. Genel olarak boykotların kontrolünün kimde olduğu meçhuldür. Hasan Taner Kerimoğlu, Osmanlı Hükümeti'nin Yunan boykotuna karşı olduğunu fakat İttihat ve Terakki'nin boykotu örgütleyip yönettiğini yazar.²⁰⁷ Y. Doğan Çetinkaya boykotun kontrolünün kimde olduğu konusunda o kadar emin değildir. Liman işçilerinin "*İmparatorluk çapında bir toplumsal harekette nasıl merkezi bir rol oynadıklarını ve "milli dava" kılıfı altında kendilerini ve özel çıkarlarını nasıl temsil ettiklerini*"²⁰⁸ açıklar.

Boykotlar süresince İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin engellemeye çalıştığı durumlar olacaktır. Mihaliççik'tan gönderilen bir telgrafta Yunan kralının Girit konusundaki faaliyetlerini eleştiren Necib²⁰⁹, Yunan kralının Girit'e sahip çıkması üzerine Mihaliççik'ta miting tertip edildiğini, Girit'i savunmak için gönüllü kaydı yaptıklarını, yanıt gelmeden telgraf bürosunu terk

²⁰² Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir 2008, s. 191.

²⁰³ Kerimoğlu, 2008, s. 193.

²⁰⁴ Kerimoğlu, 2008, s. 193-195; Çetinkaya, 2015, s.68.

²⁰⁵ Kerimoğlu, 2008, s. 194.

²⁰⁶ Çetinkaya, 2015, s.73.

²⁰⁷ Kerimoğlu, 2008, s. 200.

²⁰⁸ Çetinkaya, 2015, s. 62.

²⁰⁹ Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin kurucularındandır.

etmeyeceğini yazıyor, gerekirse tren istasyonunu işgal edeceği yönünde Meclis-i Mebusan'ı tehdit ediyordu. Dâhiliye Nezareti konuyu Ankara valisine aktarmış, konu hakkında önlem alınmasını istemişti.²¹⁰

Çoğu bölgede boykotlar İttihat Terakki kulüpleri vasıtasıyla başlamış olsa da, gösteriler kimsenin kontrolünde değildi denilebilir. Y. Doğan Çetinkaya, klasik tarih yazımının değişimlerin öznesi olarak devlet elitinin gösterildiğini fakat özellikle boykot hareketlerinde görüldüğü üzere toplumsal aktörlerin de değişimde göz ardı edilemeyeceğini iddia eder.²¹¹ Buradan hareketle Anadolu'da milliyetçilik akımının yükseldiği, gayrimüslimlere karşı gelişen düşmanlığı kontrol etme konusunda devlet elitinin yetersiz kaldığı da öne sürülebilir.

4.3.1.2.3 1913 Boykotu

1913 Boykotu değerlendirildiğinde, 1909'dan beri yapılan boykotların bu büyük boykot için hazırlık olduğu söylenebilir. İmparatorluk içinde "gayrimüslimlere karşı tepkinin en açık ve yüksek sesle dile getirildiği"²¹² boykot bu idi. Daha önceki boykotlarda gayrimüslimler açık hedef haline gelmemişti. Yunan vatandaşı bir kişinin ekonomik avantajı Osmanlı vatandaşı olan bir Rum'a verilebiliyordu.²¹³

Boykotaj Cemiyetleri tecrübe kazanmışlardı. Tellallar her yerde boykotu ilan ediyor, dükkânları gözetliyor, bu dükkânlardan alışveriş yapanları fişliyorlardı.²¹⁴ Bazı yerlerde fişleme görevi boykot gözcülerinindi. Gözcüler Rum dükkânların etrafını çevirir, alışveriş yapılmasını diye müşterilere baskı uygular, dükkânlara işaretler bırakarak bir nevi mahalle baskısı oluştururlardı. Özellikle Girit'ten taşınmak zorunda kalan Müslümanlar boykot hareketinin en ateşli savunucularıydılar.²¹⁵

1913 boykotunun fitilini Averof zırhlısı²¹⁶ hakkında çıkan haberler ateşledi.²¹⁷ Averof zırhlısı Osmanlı donanmasındaki bütün zırhlılardan daha

²¹⁰ BOA. DH. MUİ. 103-23, 4 Cemaziyelahir 1328 (14 Mayıs 1910).

²¹¹ Çetinkaya, 2015, s. 28-29.

²¹² Koraltürk, 2011, s. 41.

²¹³ Çetinkaya, 2015, s. 133-134.

²¹⁴ Çetinkaya, 2015, s. 81.

²¹⁵ Çetinkaya, 2015, s. 82.

²¹⁶ Şu anda Pire Limanında Müze olarak kullanılmaktadır.

²¹⁷ Koraltürk, 2011, s. 41.

çevik ve atış kabiliyeti yönünden üstündü.²¹⁸ Osmanlı donanmasını Marmara Denizi'ne adeta hapsedmişti.²¹⁹ Satışa çıktığında Osmanlı Devleti almak istemesine rağmen zırhlıyı alamamış,²²⁰ Yorgo Averof'un katkılarıyla Yunanistan zırhlıya sahip olmuştu.²²¹

Osmanlı gazeteleri, kendi paramızla kendi kendimizi hapsedtik diye yazıyordu.²²² Açıksöz gazetesi bu zırhlı için “*bir Türkiye’li Rum’un aldığı Averof’a mukabil, bütün Türkiye Hükümeti sağlam iki zırhlı alamamıştı*” yazıyordu.²²³

Averof Zırhlısı, Osmanlılara, kendilerini çaresiz bıraktığı için; Yunanlılara da kendilerine zafer kazandırdığı için ulusal bilinç vermişti.²²⁴

4.3.1.3 Birinci Dünya Savaşı

Osmanlı Devleti’nde “Milli İktisat” politikalarının uygulanabilir olmasını sağlayan en önemli neden Birinci Dünya Savaşıdır. Savaş sırasında oluşan izolasyonla hükümet iâşe problemini kendi kendine çözmek durumunda kalmıştır.

Avusturya-Macaristan veliahdının Princip tarafından öldürülmesi savaşın Avrupa’da başlamasına,²²⁵ Osmanlı Devleti’nin savaşa katılması Asya ve Afrika kıtalarına yayılmasına, Amerika Birleşik Devletleri’nin katılması da dünya savaşı haline gelmesine neden oldu.

Savaşı önlemek için de devletler çaba harcamadı, aksine silahlanmaya önem verdiler, harcanan küçük çabalar için bir Fransız tarihçi “*depremi engellemeye yönelik haplar*” ifadesini kullanıyordu.²²⁶ Savaşın birkaç hafta içinde biteceği öngörülmüştü fakat dört yıla yakın sürdü.²²⁷

²¹⁸ Gökhan Atmaca, *Türk Deniz Harp Tarihinde Barbaros Zırhlısının Rolü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2012, s. 81-82.

²¹⁹ Atmaca, 2012, s. 73.

²²⁰ Çetinkaya, 2015, s. 180.

²²¹ Toprak, 2012, 164-165.

²²² Toprak, 2012, 170-171.

²²³ İsmail Habib Sevük, *Kurtuluş Savaşı’nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıksöz Gazetesi)*, haz. Mustafa Eski, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 52.

²²⁴ Koraltürk, 2011, s. 42.

²²⁵ Karal, 1996, s. 365.

²²⁶ Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 13.

²²⁷ Fatih Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s. 106.

Birinci Dünya Savaşı çoğu yazar tarafından kazananı olmayan savaş olarak nitelenir. Tüm devletlerin savaş öncesine göre insan gücü kaybolmuş, refah seviyesi düşmüş, savaş öncesi sürdürmek istediği ekonomik-sosyal düzen bozulmuş,²²⁸ imparatorluklar parçalanmış ve devlet sistemleri değişmiştir.²²⁹ Bu yönüyle savaşın 1918’de bitmediği, 1945’e kadar sürdüğü de ileri sürülür. Savaşın adının “*Birinci Dünya Savaşı*” olarak adlandırılmasının bir nedeni de devletlerarasındaki savaşı ortaya çıkaran meselenin henüz sonuçlanmadığı ile ilgili idi.²³⁰

Savaş Osmanlı Devleti açısından bakıldığında; 2 Ağustos 1914’te Almanya ile gizli bir anlaşma imzalandı, Osmanlı ordusunun güçlenmesi ve savaşın yönetimi için Almanya’dan heyetler geldi. Hükümet önce tarafsızlığını ilan etti. Sonradan biraz da oldubitti yapılarak büyük savaşa dâhil oldu.²³¹

Bilsay Kuruç, Birinci Dünya Savaşı’nın pek çok açıdan aleyhimize işleminin yanında savaş sırasında uygulanan politikaların savaş sonrasında Milli Mücadelenin örgütlenmesi ve ekonominin düzenlenmesi gibi alanlarda örnek teşkil ettiğini iddia eder. Milli İktisat politikalarını Osmanlı Devleti’nin uygulayabilir olması için “*nadiren bir araya gelebilen birkaç etmenin uzun süren savaş koşullarında buluşabilmeleri*” gerekiyordu.²³²

Şevket Pamuk da savaş sırasında uygulanabilecek başka politikanın kalmadığını, dış ticaretin durduğunu, devletin ihtiyaçlarını kendi topraklarından karşılamak zorunda olduğunu ifade eder. Milli İktisat politikalarının milliyetçilik politikaları sonucu oluşmadığını belirtir.²³³ Savaş öncesinde dış ticaret en fazla İngiltere ve Fransa ile yapılıyordu, savaş esnasında bu ticaret Almanya ile sürdürülmek istendi ama demiryolu bağlantısı için Sırbistan’ın işgal edilmesi gerekiyordu.²³⁴ Yani iâşe problemini devlet kendi kaynaklarını kullanarak çözmeliydi.²³⁵

²²⁸ Winter, Parker, 2012, s. 8.

²²⁹ Eric Hobsbawn, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996, s. 19.

²³⁰ Winter, Parker, 2012, s. 16.

²³¹ Armaoğlu, 1993, s. 108- 110.

²³² Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 300.

²³³ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 165.

²³⁴ Pamuk, 2015, s. 166.

²³⁵ Toprak, 2012, s. 62.

Savaş süresince Osmanlı Devleti'nde bahsedeceğimiz politikaların uygulanmasını kolaylaştıran etkenlerden bir tanesi de Çanakkale'den İtilaf Devletlerinin eli boş dönmesidir.²³⁶ Çanakkale Cephesi, Rusların yardım talebi üzerine açılmıştı. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de savaş dışında kalacaktı. İtilaf Devletlerine göre bu savaşın en büyük ganimeti olan Boğazlar üstünde de hâkimiyet kurulacak idi.²³⁷ Fakat işler İtilaf Devletlerinin umduğu gibi gitmedi ve geri çekilmek zorunda kaldılar.

Çanakkale'den İtilaf Devletlerinin çekilmesi Anadolu'da coşkuyla kutlandı. Çanakkale Zaferi'nden sonra daha cesaretle uygulanan Milli İktisat politikaları sayesinde birikim yapanlar Mondros Mütarekesi imzalanınca mevcut birikimlerini kaybedecekleri korkusuyla Milli Mücadeleyi tek çıkar yol görürler.²³⁸ Milli İktisat politikaları sonucu ne ölçüde birikim yapıldığı ileride tartışılacaktır.

4.4 MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ UNSURLARI

4.4.1 Teşvik-i Sanayi Kanunu

II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişmesi gerektiği basında bol bol yer buldu. *Türk Yurdu Dergisi*, *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*²³⁹, *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, *Müdafaa-i Maliyye ve İktisadiyye* gibi dergilerde sanayileşme hakkında makaleler yayınlandı. Sanayileşme konusunun kamuoyunda tartışılmasını sağlandı.

Hâlihazırda kamuoyu oluşturulurken iktisadi kalkınma için sanayileşmenin önemli olduğunun ve bu alanda bir şeyler yapılması konusunda Hükümetin harekete geçmesinin istenmesi üzerine Osmanlı Hükümeti 1909 yılında “*Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Lahiyası*” hazırlamış, 1910 yılında bu lahiyada çeşitli düzenlemeler yapmış, 1913 yılında da “*Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı*”²⁴⁰’nı çıkarmıştır.

Tasarılar arasında bu denli zaman aralığı olmasının ve uygulamada zorluk çıkmasının en önemli nedeni mebusların çoğunun toprakla bağlantılı insanlar

²³⁶ Ahmad, 1999, s. 44.

²³⁷ Winter, Parker, 2012, s. 36.

²³⁸ Kuruç, 2012, s. 302.

²³⁹ Toprak, 2012, s. 292- 294.

²⁴⁰ A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997, s. 88-89.

olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim bahsi geçen kanun meclisçe onaylanmadı. Hükümet kanun hükmünde kararname ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu yürürlüğe koyabildi.²⁴¹

Teşvik-i Sanayi Kanunu'na göre, fabrikalara miri araziler ücretsiz verilecek (Madde: 7), çeşitli vergi ve harçlarından 15 yıl muaf olacaklar (Madde:12, Madde: 16), teşvik verilecek fabrika 4 yıl içinde imalata başlayacak (Madde: 8), Hükümet elinden geldiğince bu fabrikalardan alışveriş yapacaktı (Madde: 15).²⁴²

Bu kanun eksiklerine rağmen ülkedeki yatırımcıları harekete geçirmiştir. Yayınlandıktan iki yıl sonra yapılan bir istatistiğe göre 117 şirket kanunlardan yararlanmak için müracaat etmiştir. Bu şirketlerin 29'u yeni açılan şirketlerdir.²⁴³

Kanunun gelişimi Milli İktisat bağlamında incelendiğinde; 1913'te çıkan kanunun 6. maddesine göre teşviklerden yararlanmak için Osmanlı tebaası olmak şartı aranmamaktadır. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 6. madde Osmanlı tebaası ve Osmanlı anonim şirketlerine mahsus olacak şekilde düzenlenmiştir. Zira bu süreçte kapitülasyonlar askıya alınmış ve yerli sermayedarı koruyacak kanunlar çıkarılabilmemesinin yolu açılmıştı. Aynı değişiklikte yabancıların o tarihe kadar elde ettiği haklar saklı tutulmuş fakat fabrikanın başka bir yabancıya satılması durumunda söz konusu hakların ortadan kalkacağı da öngörülmüştür.²⁴⁴ 1917'de yapılan bir yönetmelik değişikliği ile de fiyat farkına bakılmaksızın yerli ürünler kullanılacağı ifade edilmiştir.²⁴⁵

Kanun, teşvik konusunda etkili olmasına rağmen kapitülasyonlar nedeniyle ithalat yasağı konulamadığı, hammadde ihracına engel olunamadığı gibi nedenlerle ilk başlarda koruma konusunda eksik kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası kaldırılan kapitülasyonlar, ihracat heyeti kurulması, mevcut savaş durumunun ithalatı zorlaştırması gibi etkenlerle birleşince teşvik ve koruma anlamında bütünleştiği söylenebilir.

Kanun dağınık şekilde uygulanan teşvikleri toplaması, genelleştirmesi açısından ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi politikasını belirlemesi açısından

²⁴¹ Toprak, 2012, s. 298.

²⁴² Ökçün, 1997, s.99-104.

²⁴³ Eldem, 2000, s. 11.

²⁴⁴ Ökçün, 1997, s. 91-93.

²⁴⁵ Toprak, 2012, s. 305.

önemlidir.²⁴⁶ Fakat yeni bir sanayici üretmek konusunda başarılı olduğu söylenemez.²⁴⁷

4.4.2 Anonim Şirketlerin Kurulması

II. Meşrutiyet sonrası yürütülen liberalizm politikaları ile sermaye birikiminin sağlanacağı umuluyordu. Osmanlıların tasarruf ederek sermaye biriktirebilecekleri ileri sürülüyor, basında sık sık bu yöntemle zengin olmuş Amerikalılar örnek gösteriliyordu. Fakat 1908-1913 dönemlerinde Müslüman unsur geçimini zor sağlıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Müslüman girişimci yaratmak için başka yollar denemeli idi.²⁴⁸

1882'de yürürlüğe giren Anonim Şirketler Nizamnamesi günün şartlarına uyarlandı. Öncelikle şirketlerin merkezinin İstanbul olma şartı kaldırıldı. Resmi yazı dili olarak Türkçe kullanılması zorunlu sayıldı. Şirketlere tüzel kişilik verilerek gayrimenkul sahibi olabilmeleri olanağı tanındı. Ayrıca şirketleri kontrol amacıyla genel kurulları toplanmadan yirmi gün önce haber vermeleri istendi, böylece hükümet genel kurullara komiser gönderebilecek idi.²⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kara Kemal Bey öncülüğünde İstanbul'da şirketler kuruldu. İlk şirket İstanbul'un iaşe problemini üstlenen Heyet-i Mahsusai Ticariyye idi. Bu şirketçe yapılan ticaretten elde edilen kâr, açılacak diğer şirketler için de sermaye oluşturdu.

Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi, 200.000 lira sermayeli, 10 liralık paylara ayrılmış milli bir şirket idi. Bu şirketin sermayesinin yarısı bahsedilen Heyet-i Mahsus-ı Ticariyye Şirketi'nden karşılanmış, diğer yarısı Anadolu'dan alınan mala karşılık pay senedi dağıtılarak ödenmişti. Milli Ekmekçi Anonim Şirketi 100.000 lira sermayeli, 10 liralık paylara bölünmüş, sermayesinin bir kısmı fırıncılardan karşılanmıştı. Bu şirketler İttihat ve Terakki'nin desteği ile savaş boyunca büyük kârlar elde etmiştir.²⁵⁰

İstanbul'daki yüksek kârlar getiren bu şirketleşmeler Anadolu'da da şirketler açılmasına vesile oldu. Sıkça bahsedildiği gibi savaş ortamında, İstanbul iaşesinin Anadolu'dan karşılanması zorunluluğu ortaya çıktı. Bu anlamda en çok Konya

²⁴⁶ Ökçün, 1997, 96-97.

²⁴⁷ Boratav, 2004, s. 45.

²⁴⁸ Toprak, 2012, s. 172-173.

²⁴⁹ Akyıldız, 2001, s. 33-37.

²⁵⁰ Toprak, 2012, s. 176.

(19) ve İzmir’de (11) olmak üzere Anadolu’da 76 şirket kuruldu.²⁵¹ Özellikle savaşın Osmanlı lehine geliştiği dönemde şirketleşme arttı.²⁵²

İttihat ve Terakki’nin açılmasını teşvik ettiği şirketlerin kurucuları genellikle Anadolu’daki İttihatçı eşraf, tüccar ve toprak sahipleri idi.²⁵³ 1909-1930 yılları arasında açılan şirketleri incelediği makalesinde Gündüz Ökçün, şirketlerin “Milli İktisat” politikasına paralel açılıp işlediğini, hükümet politikalarının da bu politikayı şirketler açıldıkça daha fazla desteklediğini öne sürer.²⁵⁴ Ökçün başka bir makalesinde, Müslüman-Türk tüccarın kendi aralarında kredi sorununu çözmek için bankalar kurduklarını böylece yabancı bankaların etkisinden kurtulduklarını, gayrimüslimlerin tasfiyesiyle oluşan boşluğu doldurduklarını, kredi sorununu kendi arasında çözme ihtiyacı olmayan tüccarların da şirketler kurarak örgütlendiğini ve gene gayrimüslimlerin gitmesiyle doğan açığı kapattıklarını öne sürer.²⁵⁵

Birinci Dünya Savaşı boyunca açılan anonim şirketlerin isimlendirmesinde de değişiklikler görülür. 1908-1913 yılları arasında açılan anonim şirketler “Osmanlı” adıyla kuruluyordu.²⁵⁶ Fakat savaş boyunca açılan şirketler “Osmanlı” yerine “Milli” kelimesini isimlerine eklemişlerdi. Kelime, Anadolu’da açılan şirketlerin Milli İktisat politikası kapsamında açıldığını gösteriyordu. Bu şirketleri kuranlar Müslüman-Türk sermaye sahipleri idi. Tabii istisnalar da vardı: İngiliz sermayesi sayesinde açılan Türkiye Milli Bankası gibi.²⁵⁷ Günümüzde yürürlükte olan Türk Ticaret Kanunu’nun 46. maddesine göre “Milli” kelimesi ticari unvanlara ancak Bakanlar Kurulu’nun onayıyla verilebilir.²⁵⁸

Ali Akyıldız, en çok kâr eden anonim şirketlerin bile hisse senetlerinin tamamını satamadıklarını, bu anlamda şirketleşmeye katılımın düşük olduğunu, şirketlerin istenilen ilgiyi görmediğini belirtir. Ona göre ilgisizliğin sebebi savaş

²⁵¹ *Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri*, s. 38. Şirketlerin tam sayıları konusunda net bir bilgi yoktur. Celali Yılmaz, şirket sayısının daha fazla olması gerektiğini, kataloğa bazı şirketlerin eklenmediğini öne sürer. Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 59-64.

²⁵² Toprak, 2012, s. 175.

²⁵³ Ökçün, 1997, s. 218.

²⁵⁴ Ökçün, 1997, s. 219.

²⁵⁵ Ökçün, 1997, s. 267-268.

²⁵⁶ Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi, 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1932, s. 242.

²⁵⁷ Koraltürk, 2011, s. 163.

²⁵⁸ Türk Ticaret Kanunu <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf> (06.11.2017)

nedeniyle alım gücünün azalması ve küçük sermaye sahiplerinin riske girmekten kaçınmasıdır.²⁵⁹

4.4.3 Kooperatiflerin Açılması

1914'te Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce bir kooperatif şirketler kanun tasarısı hazırlandı. Bu tasarı Balkanlara kooperatifleri incelemeye giden heyetin önerileri ile hazırlanmıştı. Tasarıya göre, kooperatifler tüzel kişilik kazanabiliyor ve bu tüzel kişiliklerini koruyarak başka kooperatiflerle birleşebiliyorlardı. Açılacak kooperatifler resim, posta ücreti, mahkeme harcı gibi masraflardan da muaf tutulacaktı. Savaşın başlaması bu tasarının meclise gelmesini engelledi ama güçleşen yaşam şartları mevzuat olmaksızın kooperatiflerin açılmasına sebep oldu.

1914'te Fatih'te kurulan Çırçır İstihlak Kooperatifi bu bağlamda kurulan ve İttihat ve Terakki'den destek gören ilk örnektir. Kara Kemal Bey'in örgütleme görevini üstlendiği kooperatiflerin ikinci örneği Unkapanı ve Perşembe Tüketim Kooperatifleri idi. Kooperatiflere yalnızca Osmanlı tebaasından olanlar ortak olabiliyorlardı.²⁶⁰

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurulan kooperatiflerin ortak amacı çiftçiyi yabancı alıcılara karşı korumak ve sermaye biriktirmek idi. Farklı amaçlı kooperatifler de kuruldu; mesela memur kooperatifleri memurlara konut sağlayacaktı, Hicaz Demiryolu Osmanlı Bakkaliye Şirketi spekülasyonla fiyatı artmış malları ucuza temin edecekti.²⁶¹ Savaş esnasında artan enflasyon, malların karborsaya düşmesi sonucu oluşan yoksunluğun çözümü olarak halk kooperatiflere yönlendiriliyordu.²⁶² Aydın'da kurulan İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, incir üreticilerini korumak için kurulmuştu. Kooperatife ortak olabilmek için incir üreticisi olmanın yanında Osmanlı tebaasından olmak şartı getirilmişti.²⁶³ Kooperatifler genelde kredi de verebiliyorlardı, üreticiler mallarının belirlenen değerlerinin %75'ine kadar kredi kullanabiliyor böylece *alivre* satıştan korunuyorlardı.²⁶⁴

²⁵⁹ Akyıldız, 2001, s. 45.

²⁶⁰ Toprak, 2012, s. 361.

²⁶¹ Toprak, 2012, s. 362-363.

²⁶² Toprak, 2012, s. 355, 357.

²⁶³ Toprak, 2012, s. 364.

²⁶⁴ Toprak, 2012, s. 365.

Açılan kooperatiflerin mevzuata bağlanması amacıyla 1920’de tekrar çalışma başlatıldı. Fakat Büyük Millet Meclisi’ne gelen Kooperatif Şirketler Kanun Layihası Sakarya Savaşı nedeniyle kanunlaşmamış kadük kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti tüm kooperatifleri kapsayan bir kanun için 1969 yılına kadar bekleyecektir.²⁶⁵

4.4.4 Bankaların Açılması

4.4.4.1 Osmanlı Bankası’nın Durumu

II. Meşrutiyet döneminden itibaren Osmanlı Bankası’nın ne ölçüde Osmanlı olduğu sorgulanmaya başlandı. Bu anlamda Osmanlı Bankası’ndan alınan borçlar, yazışma dilinin Fransızca olması eleştirildi, özellikle de Tanin gazetesinde yazan Hüseyin Cahit (Yalçın) sürekli bankanın aleyhinde bir tutum sergiledi.²⁶⁶

Osmanlı Bankası’nın devlet bankası olmasına rağmen kontrolünün İttihat ve Terakki’de olmaması rahatsızlık yaratıyordu.²⁶⁷ Bu manada milli banka kurulması gerektiği basında sık sık tartışıldı. 1914’te bu amaca yönelik “Evkaf Bankası” yasa tasarısı meclisten geçti. 500.000 lira sermayeli banka, ticaret ve ziraat şirketleri de açabilecek şekilde kurulmuştu. Pay senetleri sadece Müslümanlara verilecekti.²⁶⁸

Osmanlı Devleti savaşa dahil olduğu zaman, Osmanlı Bankası yetkililerine “*yönetimin düşman devletler tebaasından üyelerinin, hükümetin isteğine uyup savaş süresince ülkeyi terk etmeleri*” tebliğ edildi.²⁶⁹ Zira bu sürede İngiltere’de ve Fransa’da bankanın faaliyetlerine “*dostça*” el konulmuştu.²⁷⁰

Osmanlı Bankası’nın yönetimine Osmanlı tebaasından olan Rum Ortodoks Cartali, Ermeni Keresteciyan ve Katolik Hanemoğlu geldi.²⁷¹ Bu yönetim değişikliği ve Mehmed Cavid Bey sayesinde, banka faaliyetlerini savaş boyunca da sürdürebildi.²⁷²

4.4.4.2 Ziraat Bankası’nda Reform

²⁶⁵Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2014, [http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPORU%202014%20\(25.08.2015\).pdf](http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPORU%202014%20(25.08.2015).pdf), (18.09.2017)

²⁶⁶ Koraltürk, 2011, s. 151-153.

²⁶⁷ Koraltürk, 2011, s. 163-164.

²⁶⁸ Toprak, 2012, s. 257.

²⁶⁹ Eldem, 2000, s. 425.

²⁷⁰ Eldem, 2000, s. 268.

²⁷¹ Eldem, 2000, s. 425.

²⁷² Eldem, 2000, s. 304.

II. Meşrutiyet sonrasında kapsamlı bir reform düşünülen Ziraat Bankası, 1914 yılına kadar 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle faaliyetlerini sürdürdü. 1914'te yapılan kanun-ı muvakkat ile kredi sorununu daha kolay çözmesi, borç vadelerini uzatması sağlandı.

1916'da meclis tarafından onaylanan Ziraat Bankası Kanunu'na göre, çiftçiye tohumluk, tarım araç gereci konusunda kolaylık sağlayacak, tarıma yönelik sanayinin gelişmesi amacıyla kredi verebilecek, tarımsal işlerle uğraşan şirketlere katılabilecekti. Ayrıca damga resmi gibi çeşitli vergilerden de muaf olacaktı.²⁷³

4.4.4.3 İtibar-ı Milli Bankası'nın Kuruluşu

Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi 1925'te bitecekti. Mehmed Cavid Bey, bu süreden sonra devlet bankası olacak bir bankanın hemen kurulmasını, imtiyaz süresi bitene kadar tecrübe kazanılmasını, 1925'ten sonra da Osmanlı Bankası'nın yerini almasını istiyordu.²⁷⁴ Bu amaçla İtibar-ı Milli Bankası kurulması çalışmaları başladı. 4.000.000 sermaye ile kurulması amaçlanan bankanın pay senetleri 10 liralık olacaktı.²⁷⁵

Padişah Mehmet Reşat 200 hisseye yazılarak bankaya ilk destek verenlerden oldu.²⁷⁶ İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri de pay senedi aldılar.²⁷⁷ İtibar-ı Milli Bankası'nın pay senedini yalnızca Osmanlı tebaasından olanlar satın alabileceklerdi. Kayıtları Türkçe tutulacaktı. İdare konusunda nitelikli eleman eksikliği olduğu için yabancılar kısa süreli olarak yönetimde olabileceklerdi fakat bu durum 10 yıl ile sınırlandırılmıştı. Bankanın tüm diğer personeli Osmanlı tebaasından olmak zorundaydı.²⁷⁸

Bankanın pay senetlerinin 10 lira gibi düşük seçilmesinin sebebi Osmanlı'nın mevcut ekonomik durumu ve bankanın halka mal olmasını sağlamaktı. Zaten bankanın açılışı süresince başta *Tanin* olmak üzere birçok gazete makaleler yayınlıyor, bankaya kamuoyu desteği oluşturmaya çalışılıyordu. Ziya Gökalp yayımladığı makalede artık kapitülasyonların kaldırıldığını, gelişmek için

²⁷³ Toprak, 2012, s. 267-268.

²⁷⁴ Toprak, 2012, s. 257.

²⁷⁵ Eldem, 2000, s. 333.

²⁷⁶ Suat Oktar, Arzu Varlı "İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası" *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. XXVII, S. II, 2009, s. 15. (ss.01-20)

²⁷⁷ Eldem, 2000, s. 333.

²⁷⁸ Oktar, Varlı, "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası..."s. 13-14.

“*iktisadi cihad*”ın başlaması gerektiğini yazdı.²⁷⁹ Tüm çabalara rağmen satılmayan pay senetleri için de ayrı bir kanun çıkarılarak senetlerin Maliye Nezaretince alınması sağlandı.²⁸⁰

Hükümet, banka açıldıktan sonra 21 Şubat 1917’de bankayı desteklemek için ona bir takım ayrıcalıklar da tanıdı. Taşınmaz mallarını vergi ve harçtan muaf tuttu, yazışmaları için damga resmi, posta ve telgraf ücreti ödemeyecekti.²⁸¹ Savaştan mağlubiyetle ayrılan Osmanlı Devleti’nin milli bankası tüm eleştirilere rağmen varlığını korudu ve 1927 yılında İş Bankası ile birleşti.²⁸²

Bu dönemde İstanbul’da İtibar-ı Milli Bankası dışında Milli İktisat Bankası, Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası, İstanbul Bankası, Emlak ve İkrazat Bankası da açılmıştır. Açılmak üzere ruhsat alan ama açılmayan banka projeleri de bulunmaktadır.²⁸³

4.4.4.4 Anadolu’da Kurulan Bankalar

Anadolu’da banka kurma girişimleri Birinci Dünya Savaşından önceye dayanır. Meşrutiyetle birlikte İttihat ve Terakki’nin Müslümanların ekonomide etkin olmaları konusunda yürüttüğü politikalar; ilk meyvesini Konya’da verdi. Anadolu’nun en büyük üretim merkezi olan Konya’da 1909 yılında kurulan *Konya İktisad-ı Milli Anonim Şirketi* adını Birinci Dünya Savaşı’nda *Milli İktisat Bankası* olarak değiştirdi. Milli İktisat Bankası ticaret şirketleri kurarak ekonomik etkinliğini artırdı, 1915 ve 1916 yıllarında pay sahiplerine yüzde 18 ve yüzde 40 temettü²⁸⁴ dağıttı. Şirketin kurucularının tamamı Müslümandı ve pay senedini de yalnızca Müslümanlar alabiliyordu.²⁸⁵

Sonrasında Karaman Milli Bankası, Kayseri’de Köy İktisat Bankası, Milli Aydın Bankası, Adapazarı’nda İslam Ticaret Bankası, Eskişehir Çiftçi Bankası gibi birçok banka kurulacaktı.²⁸⁶

Anadolu’da üzümün en çok yetiştirildiği merkez olan Manisa’da Manisa Bağcılar Bankası 1917’de kuruldu. İzmir’deki gayrimüslim ve yabancı tüccarların sendikalaşıp üzüm fiyatlarını düşürmeleri üzerine banka kurma fikri gelişti.

²⁷⁹ Toprak, 2012, s. 259.

²⁸⁰ Eldem, 2000, s. 333.

²⁸¹ Oktar, Varlı, “Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası...”s. 15-16.

²⁸² Oktar, Varlı, “Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası...”s. 17.

²⁸³ Toprak, 2012, s. 269-270.

²⁸⁴ TDK: Kazanç.

²⁸⁵ Toprak, 2012, s. 270-272.

²⁸⁶ Toprak, 2012, s. 273-280.

Üreticiler sendikasının sömürmesine karşı çıkararak banka kurulmasına destek verdiler.²⁸⁷ Banka, nizamnamesinde faaliyet alanını geniş tutmuş, bağcılara borç para vermek, üzüm pazarlamak, araç gereç temin etmek, komisyonculuk yapmak, sınai ve bayındırlık işleri yapmak gibi amaçlar beyan etmiştir.²⁸⁸

Bankaların genelde Batı Anadolu'da kurulmasının sebepleri olarak bu bölgede üretimin yoğun olması, İzmir-Aydın demiryolu sayesinde ticaretin gelişmiş olması, ticaret yapan unsurların bankacılığa aşına olmaları sayılabilir.²⁸⁹ Bu bankalar İttihat ve Terakki'nin desteği ile sadece Müslümanlara pay senedi dağıtan bankalardı. Batı Anadolu'da kurulan bu bankalar ve şirketler ticarete hâkim olan unsurun fiyat dikte etme direncinin kırılmasında, milli servetin oluşmasında çok etkili olmuşlardır.²⁹⁰

4.4.5 Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yabancı Şirketlerin Denetimi

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların kaldırılması konusunda ilk talepler Kırım Savaşı'na kadar dayanır. Savaş sonrası toplanan Paris Kongresi'nde, kapitülasyonların devleti güç durumda bıraktığını, ıslahatlara ve gelişmeye engel olduğunu belirtilir. Kongrede kapitülasyonlar konusunun tekrar gözden geçirilmesi gerektiği yönünde karar alınır fakat bu amaçla tekrar bir araya gelinmez.²⁹¹ Osmanlı Devleti kapitülasyonları kaldırmak için ne zaman uğraş verse karşısında gelişmiş ülkeleri bulmuştur. 1838 yılında İngiltere ile Baltalimanı Anlaşması imzalanırken, Almanya ve Amerika gümrük duvarlarını yükseltme kararı alıyorlardı.²⁹² 1830'lu yıllarda Çin serbest ticaret karşıtı bir karar aldı ama İngiltere buna izin vermedi. Üç yıl süren savaşın sonucunda İngiltere'nin serbest ticaret kuralları kabul gördü.²⁹³ Gülten Kazgan, Çin'in savaş sonrası yaptığı Nankin Anlaşmasıyla Baltalimanı Anlaşmasının benzer olduğunu, üstüne Osmanlı Devleti'nin daha ağır şartları imzaladığını öne sürüyor.²⁹⁴

²⁸⁷ Necdet Bilgi, "Manisa Bağcılar Bankası: Kuruluş ve Örgütlenme Süreci (1917-1927)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, 2013, s. 108.

²⁸⁸ Bilgi, "Manisa Bağcılar Bankası..."s. 107.

²⁸⁹ Kurmuş, 2007, s. 80-81.

²⁹⁰ Bilgi, "Manisa Bağcılar Bankası..."s. 128.

²⁹¹ Toprak, 2012, s. 186.

²⁹² Kazgan, 2006, s. 19.

²⁹³ Juval Noah Hariri, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens, İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Yayınları, İstanbul 2015, s. 321.

²⁹⁴ Kazgan, 2006, s. 19.

Ülkelerin gelişmeleri için ekonomik bağımsızlık elde etmeleri gerektiğini yazan Server Tanilli ülkeleri sınıflandırırken “*az gelişmiş ülkeler*” yerine “*geri bırakılmış ülkeler*” tanımını kullanır.²⁹⁵ Hüseyin Avni Şanda da kapitülasyon, Tanzimat, Islahat, Duyun-ı Umumiye gibi etkenlerin Avrupalı devletlerin etkisiyle Osmanlı'nın yenileşmesi umuduyla üretildiğini ama asıl nedenin Osmanlı'nın gelişmesi değil daha fazla sömürülmesi olduğunu yazar.²⁹⁶

II. Meşrutiyet'ten sonra başa gelen yönetim de kapitülasyonların kaldırılması gerektiğinin farkındaydı. Hükümet programlarında bu durum tekrarlanıyordu. Fakat önceden de bahsedilen “İspirto Kanunu” örneğinde olduğu gibi diğer devletler ayrıcalıklarından vazgeçmiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı başladığında hükümetin yaptığı ilk işlerden biri kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması olacaktı.²⁹⁷ 1 Ekim 1914 tarihi itibarıyla kapitülasyonların kaldırılması kararına müttefik devletler de dahil olmak üzere tüm devletler karşı çıktılar. İkili anlaşmalara dayanan kapitülasyonların tek taraflı kaldırılmasının mümkün olmadığını savundular. Fakat savaş ortamında durumu protesto etmekten daha fazlasını yapamadılar.²⁹⁸ Kapitülasyonların kaldırılması haberi Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kutlandı.²⁹⁹ İstanbul'un birçok semtinde düzenlenen mitingler, konsolosluklara; halkın verilen kararın yanında olduğunun gösterilmesi amacını taşıyordu.³⁰⁰

1 Ekim 1914'te kapitülasyonlarla beraber yabancı postanelerin kapatılma kararı da alındı.³⁰¹ Özellikle Fransız büyükelçisi olmak üzere çoğu büyükelçilik karara karşı çıktı, fakat hükümet kararını uygulayabildi. Hatta kapitülasyonların kaldırılmasına dair pullar çıkarılarak, karara kamuoyu desteği sağlandı.³⁰²

Kapitülasyonların kaldırılması kararını yabancı şirketlerin denetimi kararı izledi. 13 Aralık 1914'te yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilerek, ticari nitelikteki gerçek-tüzel kişiler Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı.³⁰³ Düzenlemeler sonucunda yabancılar Osmanlı vatandaşlarından daha az hakka

²⁹⁵ Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 1992, s. 232-234.

²⁹⁶ Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemele Oluş Tarihi, 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1932, s. 120.

²⁹⁷ Toprak, 2012, s. 186.

²⁹⁸ Toprak, 2012, s. 187.

²⁹⁹ Muhammed Emin Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 82.

³⁰⁰ Külünk, 2011, s. 78.

³⁰¹ Külünk, 2011, s. 211.

³⁰² Külünk, 2011, s. 220-221.

³⁰³ Toprak, 2012, s. 194.

sahip pozisyona düştüler.³⁰⁴ Yabancı şirketler de Osmanlı şirketleri gibi gelir vergisine tabi oldular.³⁰⁵ Kapitülasyonlar kaldırılmış, yabancı postaneler kapatılmış, yabancı şirketler kontrol altına alınmıştı.

O “*melun Cehennem zebanisi kapitülâsyonlar*”³⁰⁶ kaldırıldığına göre gümrük vergilerinde özgürce düzenleme yapılabilirdi. Osmanlı Hükümeti gümrük rüsumunu Ekim 1914’te %11’den %15’e çıkarmış, ertesini yıl haziran ayında da savaş boyunca %30 olacak şekilde düzenlemişti.³⁰⁷

Gümrüklerde yapılan başka bir değişiklik *ad valorem* yöntemi yerine *spesifik* gümrük tarifesine geçişti. Kabaca ad valorem gümrük tarifesi malların değerine göre düzenlenen, tüm mallara aynı oranda uygulanan, spesifik gümrük tarifesi ise mal çeşidi ve miktar üzerinden hesap yapılan bir sistemdir. Yeni sistemle Osmanlı Devleti istediği ürünün gümrük tarifesini artırabiliyordu. Mesela çeker için %40, buğday için % 60’a varan gümrük resmi konmuştu.³⁰⁸

4.4.6 Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin Osmanlı Devleti Lehine Çalışmaya Başlaması

Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin kuruluş hikâyesi Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nin Mısır’ın vergilerini teminat göstererek dış borç alması ile başlar. Devamında borç alma süreci bir çeşit alışkanlığa dönüşür. Devlet, 1854-1875 arasında 220 milyon sterlin borç alır. Bu borçlanmadan hazinesine 116 milyon sterlin geçer. Zamanla borç yükü hızla artar, Osmanlı Yönetiminin aldığı borcu kullanmayı bilmemesiyle birlikte, borç yükünün artmasında İngiltere ve Fransa’daki sermayedarların sermayelerini ihraç edecek ülke aramalarının da büyük rolü vardır.³⁰⁹ 1860’ların başında dış borç ödemeleri devlet harcamalarının %10’unu oluşturuyorken, 1860’ların sonunda bu oran %33 olur, 1874’te %57’ye yükselir.³¹⁰

1875’te Sadrazam Mahmut Nedim Paşa’nın sadrazamlığında borç ödemesi durduruldu. 1877-1878 savaşından sonra düzenlenen Berlin

³⁰⁴ Kazgan, 2006, s. 44.

³⁰⁵ Toprak, 2012, s. 196.

³⁰⁶ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi: 4, 2 Mart 1334 (1918), s. 611.

³⁰⁷ Toprak, 2012, s. 227.

³⁰⁸ Toprak, 2012, s.231.

³⁰⁹ Sait Aça, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması*, Vadi Yayınları, Ankara 2004, s. 143.

³¹⁰ Emine Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, 2.Baskı. İstanbul 1993, s. 11-12.

Konferansı'nda Osmanlı borçları hakkında da görüşmeler yapıldı ve borç tahvili sahipleri ile İstanbul'da bir araya gelinmesi kararlaştırıldı.³¹¹

Berlin Kongresinde alınan karar sonrasında İstanbul'da toplanan heyet yaklaşık bir buçuk yıllık çalışmadan sonra uzlaştı ve bu uzlaşma Muharrem ayında II. Abdülhamid tarafından onaylandı.³¹² Böylece Osmanlı borçlarının idaresi yabancıların oluşturduğu bir yönetime devrediliyordu. İdare yönetimindeki yedi üyeden ikisi Türk olacaktı. Türk üyenin irisi Osmanlı hazinesini temsilen, diğeri tahvil sahiplerini temsilen idarede olacaktı. İdarenin yönetiminde taşra teşkilatında da yabancılar görev alabileceklerdi.³¹³

“*Beynelminel haciz memuru*”³¹⁴ olarak da tanımlanan Deyun-ı Umumiye ayrı yönetim kurulu ve bütçesi olan, devlet politikalarından bağımsız bir kuruluş olduğu gerekçeleriyle “*devlet içinde devlet*”³¹⁵ gibi bir görünüm sergiliyordu. Yönetim siyasetten uzak durmaya özen gösteriyordu.³¹⁶

1905-1907 yıllarında Bab-ı Ali gümrük resmini artırmak istediğinde, İngiltere söz konusu durumun Deyun-ı Umumiye katkısıyla ancak olabileceğini ifade etti. Bir dizi görüşmeden sonra 1907 yılında gümrük resmi %11'e çıkıyor, gümrük gelirinin fazlası da bu idareye kalıyordu. Bu durum idarenin artık siyasetle arasının iyi olmasını da gerektirdi.³¹⁷ II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kutlamalara Deyun-ı Umumiye müdürleri de katılmıştı.³¹⁸

Deyun-ı Umumiye Osmanlı Devleti içinde bir kurum olmasının yanında tahvil sahiplerinin çıkarını gözetilen bir örgüttü. Trablusgarb Savaşı için İtalya borç istediği zaman hayır demedi.³¹⁹ Savaş başladığı zaman Osmanlı Hükümeti, tahvil sahipleri istisna olmak kaydıyla İtalyan çalışanları sınır dışı etti.³²⁰

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman İtilaf devletlerinin temsilcileri ülkeden ayrıldılar. Yönetim Türk, Alman ve Avusturyalı temsilcilere kaldı. En

³¹¹ Bedri Gürsoy, “100. Yılında Deyun-ı Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984, s. 17-18.

³¹² Gürsoy, “100. Yılında Deyun-ı Umumiye...”, s. 20.

³¹³ Gürsoy, “100. Yılında Deyun-ı Umumiye ...”, s. 21.

³¹⁴ Ortaylı, 2015, s. 253.

³¹⁵ Tunaya, 1998, s. 351.

³¹⁶ Donald C. Blaisbell, *Deyun-ı Umumiye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın Mali Denetimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 192.

³¹⁷ Blaisbell, 2008, s.178-184.

³¹⁸ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 253.

³¹⁹ Berkes, 1997, s. 51.

³²⁰ Blaisbell, 2008, s. 195.

yaşlı üye olması gerekçesiyle Hüseyin Cahit (Yalçın) başkan seçildi ve savaş boyunca idare Osmanlı menfaatine çalıştı.³²¹

Duyun-ı Umumiye İdaresinin Osmanlı Devleti lehine uygulamaları doğal olarak itilaf devletlerinin protestosuna yol açtı.³²² Savaş bittiğinde Almanya ve Avusturya Macaristan ile imzalanan anlaşmalarda tahvil sahiplerinin yönetimde hakkı kalmamıştı. Kontrol itilaf devletlerine geçmişti. Sevr Anlaşmasına konan maddelerle idarenin uluslararası bir örgüt olarak kalması amaçlanıyordu.³²³

4.4.7 Yazışmalarda Türkçe Zorunluluğu

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermaye her zaman iş gücünü yanında getirmiştir. II. Abdülhamid zamanında verilen bazı imtiyazlarda “*beceri sahibi ustalar dışında*” kalan çalışanların Osmanlı vatandaşı olması şartı konulmuştur.³²⁴ Söz gelimi Eskişehir’de 1894’te Almanların açtığı Cer Atölyesinde çalışan 420 kişinin 98’i Türk idi ve yaptıkları işten terfi etmeleri gibi bir durum da söz konusu değildi.³²⁵

Beceri sahibi ustaların yabancı olması şirket yazışmalarının da yabancı dilde yapılmasını gerektiriyordu. İmtiyazlı şirketlerin yazışma dili genelde Fransızca idi.³²⁶ II. Meşrutiyet’ten sonra hükümetler bu konuda bazı adımlar attılar. İlk olarak nitelikli insan yetiştirmek adına kurslar açıldı, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurslara katılanların kırtasiye masraflarını karşılayacağını, hastalık durumunda tedavilerinin ücretsiz yapılacağını duyurdu.³²⁷

23 Mart 1916’da çıkarılan kanun ile şirketlerin tüm yazışmalarının Türkçe olması istendi. Uygulamadaki problemlerin çözümü için hazırlanan nizamnamede “*mütemâyiz zevat yetişinceye kadar*” teknik işlerde yabancı dilin kullanılabilceği ve yabancıların yurt dışındaki özel yazışmalarını kendi dillerinde yapabilecekleri fakat diğer tüm alanlarda Türkçe kullanılması gerekiyordu.

³²¹ Blaisdell, 2008, s. 197-198.

³²² Blaisdell, 2008, s. 200.

³²³ Açıba, 2004, s. 146, Erdoğan Keskinçilik, “Duyun-ı Umumiye İdaresi”, *Türkler*, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Yıl 2002, s. 667.

³²⁴ Toprak, 2012, s. 287.

³²⁵ Ayla Efe, *Eskişehir Demiryolu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998, s. 65.

³²⁶ Koraltürk, 2011, s. 37.

³²⁷ Toprak, 2012, s. 199.

Şirketlerin bir kısmı faaliyetlerini durdurdu, bir kısmı personelini Türkçe kurslarına gönderdi. Hükümetin yazışma dilini Türkçeleştirmesinde amaç Müslümanların istihdam edilmesi, yabancı şirketlerin faaliyetlerini daha kolay gözlemleyebilmesi ve denetleyebilmesi idi.³²⁸

³²⁸ Akyıldız, 2001, s. 76-77.

5. ESKİŞEHİR

5.1 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR ESKİŞEHİR

Yerleşimin paleolitik çağa kadar gittiği Eskişehir³²⁹, Roma ve Bizans döneminde ticaret yolları üzerinde olduğu için önemli bir şehir olmuştur.³³⁰ Osmanlı Devleti bu şehir toprakları üzerinde kurulmuş, fetihlerin artması ve başkentin taşınması gibi nedenlerle önemini giderek kaybetmiştir.³³¹ 19. yüzyılın ilk çeyreğinde şehre gelen seyyah Charles Texier şehri; sıcak suları ile ünlü, lületaş ticareti yapılan bir yer olarak tanımlar.³³² Şehir, 1867 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Kütahya Sancağı'nın kazasıdır.³³³

5.1.1 Göçler

Eskişehir'in sosyal ve ekonomik yapısı 19. yüzyılın ikinci yarısında aldığı göçlerle hızlı bir değişim içine girer.³³⁴ Bahsedildiği gibi Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkaslardan Anadolu'ya ve Rumeli'ye hızlı bir göç dalgası başladı. Bugün yerli halk ile kaynaştıkları için tam olarak bilinmemekle birlikte önemli sayıda Kırım Türkü (Tatar) iç batı Anadolu'ya yerleşti.³³⁵

Eskişehir'e en büyük göç dalgası 1859 yılından sonra başladı.³³⁶ Zira bu dönemde Kafkaslarda Şeyh Şamil Ruslara esir düşmüş, bölgede yürütülen direniş faaliyetleri etkinliğini yitirmiş, Müslüman halk göçmek zorunda bırakılmıştı.³³⁷

1860 yılında kurulan Muhacirin Komisyonu³³⁸ gelen göçmenlerin en öncelikli olarak iskânı ve ortaya çıkabilecek problemlerin çözümünü amaçlamaktadır. Gelen göçmenlerin yol masrafları karşılanmış, iskân edildikleri

³²⁹ Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1991, s. 44.

³³⁰ Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul 1992, s. 19.

³³¹ Albek, 1992, s. 128.

³³² Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Enfarmasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 333.

³³³ İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir 1840-1923*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s. 10.

³³⁴ Güneş, Yakut, 2007, s. 10.

³³⁵ Kemal H. Karpat, 2003, s. 108-109.

³³⁶ Güneş, Yakut, 2007, s. 38.

³³⁷ Yalçınkaya, 2006 s. 51.

³³⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

yerlerde arazi sahibi olmaları, ev yapabilmeleri sağlanmıştır. Ayrıca hayvan ve tohumluk da verilerek üretim yapmaları amaçlanmıştır.³³⁹

Nedim İpek, 1877-1900 yılları arasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan yaklaşık 300 bin kişinin göç ettiğini belirtir.³⁴⁰ Göçler sonucunda Eskişehir'in nüfusu önemli oranda artmış buna bağlı olarak tarım arazileri açılmıştır.

Demiryolunun yapımı sırasında muhacirlerin bir kısmı demiryolu güzergâhına yerleştirilmişlerdir. Söz gelimi hat üzerindeki 540 dönüm arazi, içindeki yapılarla beraber göçmenlere bağışlanmıştı.³⁴¹ Burada amaç hem pazara yönelik üretim yapılması hem de Almanların bu alanda koloni kurmasını engellemek idi.³⁴²

Muhacirlerin bir kısmı göç ederken sahip oldukları malları satıp paraya çevirdikleri için sermaye sahibi idiler.³⁴³ Fakat hepsi için aynı durum geçerli değildi. Balkanlardan gelen muhacirlerin çoğunun malına diğer devletlerce kanuna aykırı olarak el konulmuş ya da yolda çetelerce yağmalanmışlardı. Osmanlı Devleti'nde gelen muhacirlerin kalan malları için Muhacirin Komisyonları'nın altında çeşitli şubeler açılmıştı fakat savaş koşullarından dolayı istenilen etkinlik sağlanamadı.³⁴⁴

Sonuç olarak bölgenin geleneksel üretim biçimi değişmiş, nüfusu artmış, tarımsal üretim artmış, ticaret canlanmıştır.³⁴⁵ Eskişehir'e yapılan göçler Birinci Dünya Savaşına kadar devam etmiştir.

5.1.2 Demiryolunun Gelmesi

20. yüzyıla girerken göçlerin yanında Eskişehir'in sosyal ve ekonomik dokusunu değiştiren diğer bir önemli gelişme de demiryollarının şehre ulaşmasıdır. Demiryolları Osmanlı Yönetimi için kurtuluşun anahtarı idi. Trenler sayesinde asker sevkiyatı kolaylaşacak, ulaşım sorunu çözülecek, tarımsal üretimin artmasıyla aşar da artacak, vergi toplama kolaylaşacaktı.³⁴⁶ Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın hattı açıldıktan sonra

³³⁹ Saydam, 1997, s. 200- 203.

³⁴⁰ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s. 40.

³⁴¹ Güneş, Yakut, 2007, s. 40.

³⁴² Ortaylı, 1998, s. 136-137; Güneş, Yakut, 2007, s. 96.

³⁴³ Karpat, 2009, s. 177.

³⁴⁴ Firdes Temizgüney, "Balkanlardan Gelen Müslüman Göçmenlerin Malları Sorununa Genel Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 18, S 2, Erzurum 2014, s. 55-60. (ss. 51-68)

³⁴⁵ Karpat, 2003, s. 120.

³⁴⁶ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.10.

bölgede tarımsal üretim artmıştı. Eskişehir’den geçen Anadolu-Bağdat Demiryolu için de aynı umutlar besleniyordu.³⁴⁷

Eskişehir’den geçecek demiryolu hem stratejik olarak hem de ekonomik olarak ülkeye fayda sağlayacaktı.³⁴⁸ Daha açılmadan değişimin örnekleri görüldü: inşaatta ve işletmede çalışmak üzere Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden şehre gelen yaklaşık 300 kişi, şehirde yaşayan insanların Batı kültürü ile tanışmasına neden oldu.³⁴⁹ Bu yargıya varırken 19. yüzyılda devlet sınırlarının keskin olmadığı, ticaret yoluyla sürekli bir iletişim olduğunu da unutmamak gerekir.³⁵⁰ Fakat 300 kadar kişinin küçük bir şehirde yaşamaya başlaması, dilleri, kıyafetleri, yaşam biçimleri ile şehirde önemli değişikliğe neden olduğu tahmin edilebilir. Almanya, İstanbul’dan sonra ikinci okulunu Eskişehir’de açtı. Fransızlar da bir tane okul açtılar. Bu okulların öğrencileri genellikle demiryolu çalışanlarının ve gayrimüslimlerin çocuklarıydı.³⁵¹

Emin Sazak, hatıralarında babasının demiryolu yapımında ticaret yaptığını fakat birçok fırsatı değerlendiremediğini yazıyor.³⁵² Ayrıca demiryolunun insanların kılık-kıyafetini değiştirdiğini, ihtiyaçları artırdığını, arazi fiyatlarını yükselttiğini belirtiyor.³⁵³

Emin Sazak’ın söyleminin paralelinde Eskişehir demiryoluyla birlikte değişti. Önceden posta tatarlarının 53 saatini alan İstanbul yolculuğu 15 saate düştü. Trenler gece hareket etmediği için Eskişehir’de konaklıyorlardı. Bu ihtiyaç üzerine yeni alışveriş merkezleri ve oteller yapıldı, otele parası yetmeyenler hamamlarda kalıyorlardı.³⁵⁴ Otel ve lokanta isimlerinin genellikle Rumca olması³⁵⁵ ticarete gayrimüslimlerin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Demiryolunun gelmesi Eskişehir ve çevresinde pazar için üretim yapılmasını sağladı. Nüfus artışının da etkisi ile yeni tarım alanları açıldı; nohut, arpa, mercimek, fasulye ve patates gibi tarım ürünlerinin üretimi yıldan yıla artış gösterdi. 1895 yılında hububat üretim alanı yaklaşık 25 bin dönümken bu oran on

³⁴⁷ Özyüksel, 2000, s.12.

³⁴⁸ Ahmad, 1999, s. 73.

³⁴⁹ Ayla Efe, “Eskişehir’de İlk Tren Sesi” *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Yıl 19, Sayı 74, Mayıs 2002, s.14-19.

³⁵⁰ Eyüp Özveren, Akdeniz’de Bir Doğu, Dost Yayınları, Ankara 2000, s. 13.

³⁵¹ Efe, “Eskişehir’de İlk Tren Sesi”, s.14-19.

³⁵² M. Emin Sazak, *Hatıralar Emin Beyin Defteri*, Osmanlıca’dan çev. Aydın Taneri, Tahir Sezen, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2009, 37.

³⁵³ Sazak, 2009, s. 52.

³⁵⁴ Efe, “Eskişehir’de İlk Tren Sesi”, s.15-16.

³⁵⁵ Güneş, Yakut, 2007, s. 52.

yılda dokuz kat daha artarak yaklaşık 250 bin dönüme çıktı. Tarım alanlarını artırmak için ovalardaki bataklıklar kurutuldu³⁵⁶, Anadolu-Osmanlı Demiryolu Şirketi köylülere tarımsal üretimi geliştirmek için malzemeler temin etti. Eskişehir devletin hububat merkezi haline geldi. Tarımdaki büyük gelişmeyle birlikte lületaşının da taşınmasının kolaylaşması nedeniyle ticareti artış gösterdi.³⁵⁷ Kentte 1894 yılında Almanlar tarafından açılan “Cer Atölyesi” de iş kültürünün gelişmesine ve işçi grubunun ortaya çıkmasına neden oldu. Atölyedeki 420 çalışanın 98’i Türk,³⁵⁸ 140’ı Ermeni ve Rum idi.³⁵⁹

Demiryolunun getirdiği yeniliklerin şehre her zaman olumlu katkı yaptığı söylenemez. Mesela ticaretin küreselleşmesiyle el sanatları ve zanaatkarlarının ekonomik etkinliği azaldı. Aynı zamanda yukarıda sayılan ulaşımın kolaylığı, nüfusun artması, Eskişehir’de yabancı insanların konaklaması gibi nedenler; şehri salgın hastalıklara açık hale getirdi. 1893 yılındaki kolera salgını iki günde 15 kişinin vefatına sebep olmuş, karantina uygulaması başlatılmış, İstanbul’da hastalık yayılmaması için trenler Eskişehir’de önce 5 gün, sonra 10 gün bekletilmişti. Eylül ayında başlayan salgın: alınan tedbirler, uygulanan tedaviler sayesinde kasım ayı gibi sönmüştü.³⁶⁰

5.1.3 Eskişehir’de Ticaret

19. yüzyılın son çeyreğinde ticaretin küreselleşmesi sonucu Osmanlı Devleti kendi tüccarının da örgütlenmesini istedi. Bu alanda İstanbul Ticaret Odası 1882’de faaliyete başladı. Ekonomisi canlanmaya başlayan Eskişehir’de de tüccarın dayanışmasını artırmak, ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak için 1895’te Ticaret ve Ziraat Odası kuruldu.³⁶¹ Başkanı Zeytûnzade Tevfik

³⁵⁶ Albek, 1991, s. 160.

³⁵⁷ Güneş, Yakut, 2007, s. 96-97.

³⁵⁸ Efe, 1998, s.65.

³⁵⁹ Donald Quartaert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s. 73.

³⁶⁰ Ayla Efe, “Eskişehir’de Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001. s. 261- 274.

³⁶¹ Kemal Yakut, “Eskişehir Ticaret Odası’nın Kurulması ve Meydana Gelen Gelişmeler”, *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Yıl 18, Sayı 81, Eskişehir 2001, s. 59-64; Eskişehir Ticaret Odası’nın kuruluşu bazı kaynaklarda 1893/1894 olarak gösterilmektedir. Bkz. Kemal Yakut, *Modern Eskişehir’in Doğuşu*, s. 49.

Efendi olan bu yapının üyeleri genellikle gayrimüslimdi.³⁶² Aynı tarihte Ziraat Bankası'nın Eskişehir şubesi de açıldı.³⁶³

II. Meşrutiyetin ilanından bir yıl sonra Tanin muhabiri Ahmet Şerif Eskişehir'i ziyaret eder.³⁶⁴ Yazdıklarına göre Eskişehir, Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezidir, iki-üç fabrikası, birkaç geniş ve düzenli caddesi, otuz – otuz beş bin nüfusu vardır. Eskişehir kazasında Zeytunoğlu gibi zenginlerin, ağaların halka baskı uyguladığını, halkın daha özgür olabilmesi için bu tarz insanların sınırlandırılması gerekir. Ona göre, II. Meşrutiyet'in gelmesini hoş karşılayan halk, hiçbir şeyin değişmediğini görünce umutsuzluğa düşmüştür.³⁶⁵

1910 Belediye seçimleri Ahmet Şerif'in söylemlerine paralel şekilde gelişir. Eskişehir Belediye Başkanı seçilen Mehmet Ali Bey İttihat ve Terakki karşıtı bir isimdir. Hasköylü Recep,³⁶⁶ Mehmet Ali Bey'in II. Abdülhamid'e yakınlığını öne sürüp, Divan-ı Harp'te aklanmasına rağmen millet nazarında suçlu olduğunu, başkan olduğu sürece meşrutiyetin tehlikede olduğunu ifade ederek durumu protesto etmiştir.³⁶⁷

Özellikle demiryolunun gelmesinden sonra kazada açılan otel ve lokanta isimlerinin Rumca olmasından, Emin Sazak'ın hatıralarından ve Ahmet Şerif'in yazılarından hareketle Eskişehir'de ticarete gayrimüslimlerin etkin olduğu, Müslümanların içinden de ticarete etkin olan insanların bulunduğu sonucu çıkartılabilir. Aynı durum Anadolu'nun diğer şehirlerinde de görülmektedir.

Eyüp Özveren, Anadolu'da ticarete aktif olan gayrimüslimlerin Avrupa'da da etkili olduklarını belirtir. Farklı ülkelerde yaşayan Ermeni, Rum, ya da Musevilerin o dönemde ticarete başarılı olmasının sırrı *“ticaret yolları üzerinde bulunan kendi yerleşik soydaşlarından sağladıkları sürekli bağlantı, konaklama ve iletişim olanaklarıyla yakından ilintilidir.”* Aynı kültürü paylaşan bu insanların oluşturdukları ticaret ağlarında Müslümanların dışlanması

³⁶² Üyeler: Habib Efendi, Yorgi Mizancidi Efendi, Estepan Ağa. (Güneş, Yakut, 2007, s.100.)

³⁶³ Halime Doğru, “Eskişehir Çiftçi Bankası (1918-1930)” *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S 1-2, Eskişehir 1990, s. 273.

³⁶⁴ Zeki Arıkan, “Anadolu'da Tanin'e Göre Eskişehir”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu – I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 28-29.

³⁶⁵ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin C 1*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 58.

³⁶⁶ Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin kurucularındandır.

³⁶⁷ Kemal Yakut, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eskişehir'de Siyasi Muhalefet”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, (2-4 Kasım 1998), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 213.

olağanüstü bir durum değildi. Benzer durum bu defa Türkler lehine Avrasya ticaret yollarında da görülür.³⁶⁸

İkinci Meşrutiyet yıllarında basında sürekli Müslümanların faiz uygulamalarından uzak durduğu, askerliği kutsadığı, bir lokma bir hırka felsefesiyle yaşadığı fakat artık ticarete yönelmeleri gerektiği tekrarlanır.³⁶⁹ Müslümanların ticarete yönelmesi konusundaki yayınlar 1870'lere kadar uzanır. Ahmet Mithat Efendi "*memuriyetperest*" olmaktan çok ticarete atılmanın gerektiği konusunda kitaplar çıkarmıştır.³⁷⁰ Bu bağlamda Müslümanların ticaretten uzak olduğu söylemi özellikle de II. Meşrutiyet Döneminde ticarete Müslüman etkinliğini artırmaya yönelik propaganda niteliğinde değerlendirilmelidir.³⁷¹ Yapılan çalışmalar gayrimüslimlerin en yoğun olarak yaşadığı yerlerde bile Müslümanların ticaretin içinde olduğu fakat baskın olmadıklarını gösteriyor.³⁷²

Eskişehir'de üreticileri korumak, spekülasyonu önlemek, ürünlerin değerinde işlem görmesini sağlamak amacıyla, Meşrutiyet'in de yıl dönümü olan 23 Temmuz 1910'da Eskişehir Zahire Borsası açıldı. Fakat açılan borsa üreticiler açısından etkin bir faaliyet yürütemedi. Zahire borsası tamamen simsarların, komisyoncuların elindeydi.³⁷³

Bu bölüme son verirken Eskişehir'deki gayrimüslim nüfusa da değinmek gerekir. 1881/1882-1893 nüfus sayımına göre toplam nüfusta gayrimüslim oranı % 2,6'dır. Demiryollarının gelişinden sonra demografik yapı çeşitlenir. Vital Cuinet'in verilerine göre nüfusun %11,6'sı gayrimüslimdir.³⁷⁴ Eskişehir'in II. Meşrutiyet öncesi toplam nüfusu 90.981, gayrimüslim sayısı 6.930, oranı % 7,6'dır.³⁷⁵

1915 yılında şehir sancak yapıldıktan sonra yapılan nüfus sayımında toplam nüfus 91.150, gayrimüslim sayısı 7.317, oranı %8'dir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tehcir, sonrasında Yunanlılar şehirden çekilirken Rumların da gitmesi

³⁶⁸ Özveren, 2000, s.31.

³⁶⁹ Çetinkaya, 2015, s. 41.

³⁷⁰ Kılınçoğlu, " İktisadi Düşünce Kaynağı Olarak Edebiyat", s. 250.

³⁷¹ Çetinkaya, 2015, s. 41.

³⁷² Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 169-170, 193; Ahmad, 1999, s. 91.

³⁷³ Kemal Yakut, *Modern Eskişehir'in Doğuşu (1923-1938)*, Kebikeç Yayınları, Eskişehir 2015, s. 53.

³⁷⁴ Efe, 1998, s. 77.

³⁷⁵ Güneş, Yakut, 2007, s. 34.

ile demografik yapı tekrar değişmiştir. 1927 yılı nüfus sayımına göre Eskişehir'in %99,83'ü Müslümandır.³⁷⁶

5.1.4 Bağımsız Liva Oluşu

Eskişehir bahsi geçen göçler ve demiryolunun etkisi ile nüfus artışına uğramış, şehrin büyümesine paralel olarak da yöneticiler bağımsız sancak olmayı talep etmişlerdir. İlk talep 1891'de Kütahya'ya bağlı kaza olmaktan çıkıp Ankara'ya bağlı sancak olma yönünde olmuştur. Bu talep olumsuz karşılanmıştır.³⁷⁷ Yine 1910'da şehir üçüncü sınıftan bir liva haline getirilmek istenmiş fakat bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. Sadece Mihaliççik'a bağlı bazı köyler Eskişehir'e bağlanmıştır.³⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman şehrin “*cesamet ve ehemmiyeti*” göz önünde bulundurularak idari statüsünün bağımsız liva olması için çalışma başlatılmış ve 4 Nisan 1915'te Ankara'ya bağlı Mihaliççik ve Sivrihisar'ında Eskişehir'e bağlanması ile müstakil livalık gerçekleştirilmiştir.³⁷⁹ Eskişehir savaş boyunca askeri sevkiyat konusunda çok önemli bir merkez olmuş, bu durumun paralelinde önemi de giderek artmıştır.

5.2 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ESKİŞEHİR

Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri Çanakkale'ye saldırınca, İstanbul'un tehlikede olduğunu düşünen Hükümet, Padişah'ın ve Hükümet üyelerinin Eskişehir'e taşınması için çalışma başlattı.³⁸⁰ Bu bağlamda Almanlara ait okul ve Ermenilere ait bazı konaklar boşaltıldı, çeşitli tadilatlar yapıldı. Cuma selamlığı için Reşadiye Camii düzenlendi. Şehirde kontrol sağlamak amacıyla çok sayıda polis/hafiye görevlendirildi.³⁸¹ Padişah ve Hükümet Eskişehir'e taşınırken Hazine-i Hümayun da Konya'ya taşınacaktı.³⁸² İtilaf Devletleri Çanakkale'den

³⁷⁶ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s. 61.

³⁷⁷ Yakut, 2015, s. 18.

³⁷⁸ Güneş, Yakut, 2007, s. 11.

³⁷⁹ Yakut, 2015, s. 18.

³⁸⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 117.

³⁸¹ Faruk Şükrü (Yersel), *Eskişehir Ticari, Zirai, Coğrafi, Tarihi, Malumat ve Halk Bilgileri*, Sakarya Matbaası 1931, s. 114.

³⁸² Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 136-137;

çekilince bu projeden vazgeçildi.³⁸³ Çanakkale Zaferi üzerine Eskişehir Sancağı Meclisi, liva ahali namına orduyu tebrik eden telgraf gönderdi.³⁸⁴

Eskişehir Sancağı Meclisi'nin 1915 yılında tartıştığı meseleler genel olarak eğitimin gelişmesi için yapılacaklar, yolların düzenlenmesi, fidanlık ve ziraat müzesinin yapılması, hastane yapılması, şehre elektrik gelmesi için belediyeye ruhsat verilmesidir.³⁸⁵ Sonraki yıllarda milli bir kütüphanenin yapılması da gündeme gelecektir.³⁸⁶

Tartışılan gündem maddeleri değerlendirildiğinde, savaş koşullarında olmasına rağmen meclisin şehrin gelişmesi için çaba sarf ettiği görülür. Nitekim bu çaba sonucunda bir mektep, bir hastane ve bir kütüphane açılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında açılan Turan Numune Mektebi konusuna bakıldığında; savaş koşullarında devletin eğitime ayıracak politikalarının olduğu; ancak parasının olmadığı gerekçesiyle kanun çıkardığı görülür. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu 15. maddesinde “Masarif-i Mecbure” (Zorunlu Eğitim Vergisi) tanımlanır. Bu maddeye göre nüfusu 600'ü geçen yerleşim birimlerinden eğitim vergisi alınacak, alınan vergilerle de okullar yapılacaktır.³⁸⁷

Toplanan vergilerle 30 Aralık 1916'da açılan Turan Numune Mektebi³⁸⁸ İttihat Terakki'nin Türkçülük ideolojisi doğrultusunda isim alan bir okuldu. O dönemde Ali Hüseyinzade'nin yazdığı “*Turan*” şiiri Türkçülük ideolojisinin manifestosu haline gelmişti.³⁸⁹ Kelime Macaristan'da Panslavizm etkisini kırmak amacıyla, Türk halklarının birbirleriyle ilişkili olduğunu kanıtlamak, Türk anayurdunu tanımlamak için kullanılıyordu.³⁹⁰

Sancak Meclisinde okul için “*Cennetmekân Gazi Sultan Osman'ın cihangir ve hâkan ecdadının menşei ve memleketi olan, Tûran ismiyle tevsîm edildi. İlk hutbe- istiklâlin cihana ilân edildiği bu beldede, bu havalide ruhları*

³⁸³ Güneş, Yakut, 2007, s. 27.

³⁸⁴ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332 (1916)*, Liva Matbaası, Eskişehir 1916, s. 3.

³⁸⁵ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332(1916)*, s. 3- 12.

³⁸⁶ *Eskişehir Sancağı Üçüncü Devre-i İçtimaiyye Meclis-i Umumi Mukarreratı 1333(1917)*, Liva Matbaası, Eskişehir 1917, s. 21.

³⁸⁷ Işıl Çakan, “Cumhuriyet Döneminde İlköğretim Finansman Sorunu ve Mektep Vergisi Uygulaması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl 1, S 2, İstanbul 2002, s. 86. (ss.85-127)

³⁸⁸ *Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, ed. Sedat Sümbül, Eskişehir Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğü, Eskişehir 1999, s. 16.

³⁸⁹ Jakob M. Landau, *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 56.

³⁹⁰ Landau, 1999, s. 10.

*helecân ve milliyet aşkıyla tahrik eden bu isim pek güzel telâkki edildi.*³⁹¹ deniliyordu.³⁹²

Yine savaş döneminde açılan kütüphane, İttihat Terakki'nin Türkçülük ideolojisini tanımlayan büyük bir külliyyatla 1917 yılında törenle açılmıştı. İçinde çeşitli etkinliklerin de düzenlendiği, İttihat ve Terakki'nin üyelerinin buluşma noktası olan kütüphane Mondros Mütarekesinden sonra kapanmış, 1921 yılı nisan ayında tekrar açılmıştır.³⁹³

Çanakkale'den ileri geçemeyen İtilaf devletleri, Rusya'nın savaştan çekilmesi ile zayıfladılar. O günleri Emin Sazak hatıralarında "*Almanların Batı cephesinde galip gelecekleri ümidi, herkeste güçlüydü*" diye anlatır.³⁹⁴ O zamanlarda Almanya'nın yenileceğini düşünmek bile vatana ihanet sayılıyordu.³⁹⁵ Fakat işler ümit edildiği gibi gitmedi ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin ardından İtilaf devletleri Anadolu'nun çeşitli şehirlerini işgale başladılar. 18 Ocak 1919'da Eskişehir'e kadar olan demiryolu hattına birlikler geldi, 22 Ocak 1919'da da Eskişehir İngilizler tarafından işgal edildi.³⁹⁶

423 gün süren işgalden sonra İngilizler Eskişehir'den çekilmek zorunda kaldı, fakat daha sonra şehir Yunan işgaline uğradı.³⁹⁷ Yunanlılar çekilirken şehirdeki Hristiyan mahallelerini ve çarşığı yaktılar.³⁹⁸ Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, 7 Eylül 1922 tarihli sayısının ilk sayfasında şehrin 6 mahallesinin yandığını, fabrikaların kullanılamaz halde olduğunu, 30 şehit ve 100'den fazla yaralının olduğu yazıyordu.³⁹⁹ Şehir kurtulduğunda harabeye dönmüştü.⁴⁰⁰ Faruk Şükrü (Yersel), Yunanlıların ardından şehrin yeniden imar edildiğini fakat tüm çalışmalara rağmen 1930 yılında hala yangının izinin görülebildiğini, boş arsaların dolmadığını yazar.⁴⁰¹

³⁹¹ *Eskişehir Sancağı Üçüncü Devre-i İhtimaiyye Meclis-i Umumi Mukarreratı 1333(1917)*, s. 15.

³⁹² Mektebin adı Cumhuriyetin ilk yıllarında "1. İlkmekep" olarak değişmiş sonra tekrar *Turan* adını almıştır. 1930 yılında binası Eskişehir Lisesi'ne verilmiştir. Günümüzde bina Cumhuriyet Müzesi olarak kullanılmaktadır.

³⁹³ Güneş, Yakut, 2007, s. 128-129., Binası 1930 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası binası olarak faaliyet göstermiştir. (Şükrü, 1931, s. 82.)

³⁹⁴ Sazak, 2009, s. 123.

³⁹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, C. 4, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 245.

³⁹⁶ Koylu, 2015, s. 22.

³⁹⁷ Güneş, Yakut, 2007, s. 218.

³⁹⁸ Perihan Sarıöz, *Bir Zamanlar Eskişehir*, Esbank Yayınları, İstanbul 1997, s. 84.

³⁹⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, "Eskişehirde Yunan Dehşeti" 7 Eylül 1338 (1922), sayı 601, s. 1.

⁴⁰⁰ Güneş, Yakut, 2007, s. 238.

⁴⁰¹ Şükrü, 1930, s. 121.

5.3 ESKİŞEHİR'DE KURULAN ANONİM ŞİRKETLER

5.3.1 Teşebbüsat-ı Ziraiyye Osmanlı Anonim Şirketi

16 Haziran 1916'da dilekçesi verilen bu şirket: *Ziraat ile iştilgal etmek; bataklıkları kurudup araziyi işletmek veyahud satmak, araziyi irva ve iska etmek, hayvanat yetiştirmek me'adin taharri ve ihracıyla bunlara müte'allik imtiyaz fermanlarını istihsal eylemek ve satmak; alat ve edevat-ı zira'iyeye celb ve furuht etmek ve el-hasıl sanayi-i zira'iyeye ve umur-ı nafi'a ile iştilgal eylemek üzere* kurulacaktı.

Tablo 1 : Teşebbüsat-ı Ziraat Anonim Şirketi Kurucu Listesi

	Mesleği	Belgede Görünen İsmi
1	Eski Mebus	Bursa Mebus Sabık-ı Abdullah Sabri Bey
2	Dava Vekili	Dava Vekili Takuyuddin
3	Tüccar	Dedeninzade Arif
4	Tüccar	Çakıllızade Hafız Osman
5	Tüccar	Hacı Mustafa Beyzade
6	Tüccar	Hacı Ömer Bey

5000 Osmanlı Lirası sermaye ve 51 sene müddetli şirketin hisseleri 1 Osmanlı Lirası olarak düzenlenmiştir.⁴⁰² İmtiyaz süresi 51 yıldır.⁴⁰³

Şirketin ne zaman faaliyete başladığı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanamamıştır. 1918'de yayınlanan Memalik-i Osmaniye'de Kurulan Anonim Şirketler kataloğunda şirketin ismi gözükmemektedir. Bu anlamda bu tarihe kadar şirketin faaliyete başlayamadığı veyahut tasfiye olduğu sonucuna varılabilir.

⁴⁰² BOA. İ. DÜİT. 122-29, 8 Zilkade 1336 (15 Ağustos 1918), Lef 3.

⁴⁰³ BOA. İ. DÜİT. 122-29, 8 Zilkade 1336 (15 Ağustos 1918), Lef 4.

5.3.1.2 Eskişehir Çiftçi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi

II. Meşrutiyet sonrası önceden de bahsedilen sebepler sonucunda Anadolu'da birçok banka kuruldu. Eskişehir'de kurulan "Eskişehir Çiftçi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi"nin kurulmasında dönemin Eskişehir Mutasarrıfı Zekai (Apaydın) Bey'in büyük rolü vardır. Kendisi daha önce Kayseri'de mutasarrıf iken Kayseri Köy İktisat Bankası'nın da kuruculuğunu yapmıştır.⁴⁰⁴

Şirketin kuruluş amacı nizamnamesinin birinci maddesinde "Eskişehir livâsı dâhilindeki zürrâa, ehven şerâit ile ve kısa va'de ile ikrâzatda bulunmak, âlât-ı zirâiyye ile damızlık hâyvânâtı ve terakkiyât-ı zirâiyyeye hâdim makine ve edevât celp ve fîrûht etmek, zürrâ ve tüccar yedindeki hûbûbat ve deri ve yün ve tiftik ve lûletaşı mahsulatı arziyyeye ve hayvâniyye ve ma'deniyye üzerine avans yapmak, bataklıkları kurutup zirâ'ate sâlih bir hale getirmeye ve irvâ ve iska-yı arâziye ve yeniden eşcârgars ederek orman yetiştirmeye çalışan ve âlât ü edevât-ı zirâ'iyeye i'mal veya ta'mir etmek üzere i'mâlâthâne açacak olan eşhâs veya şirketlere ehven şerâit ile para îkraz etmek veyâhud bankaca bu gibi teşebbüsâte girişmek, lûzüm gördüğü mahallere ya kendi nâm ve hesabına veyahûd diğer bir şirket ile müştereken usûl-i mevduâsına tevfikân dekovil inşâsiyle mahsulâtı zirâ'iyenin suhûlet ve ehven fiyatla nakliyâtını temin etmek ve mu'amelatı sâireyi ticâriyye ve sinâiyye ve alelumum banka mu'amelatını icrâ eylemek üzere" olarak tanımlanmıştır.

Tablo 2: Eskişehir Çiftçi Bankası Anonim Şirketi Kurucu Listesi⁴⁰⁵

	Mesleği	Belgede Görünen İsmi
1	Tüccar	Zeytûnzade Hasan Tahsin,
2	Müdür	Teşvikâtı İktisadiye Şirketi Müdürü Abdülkadirzade Ömer Fevzi,
3	Tüccar	Tüccardan Dülgerzade Mehmed Kazım,
4	Tüccar	Tüccardan Çakılzade Osman Nuri,
5	Tüccar	Tüccardan Hüseyin Beyzade Veli,
6	Müdür	Şirket-i İttihadiye Müdürü Hacı Eyüp,
7	Tüccar	Tüccardan Şerbetçizade Ahmed,
8	Tüccar	Tüccardan Hacı Nebi,
9	Tüccar	Tüccardan Hacı Müslim,
10	Tüccar	Tüccardan Maksutzade Hacı Mustafa,
11	Eşraf	Yaverviran Karyesi Eşrafından Abdulkadim,
12	Tüccar	Tüccardan Tüfenkcizade Arif,

⁴⁰⁴ Ökçün, 1997, s. 240.

⁴⁰⁵ BOA. İ. DUİT. 122-42, 22 Muharrem 1337 (28 Ekim 1918) Lef 3.

13	Tüccar	Alat-1 Ziraiye Tüccarı Şahabettin,
14	Eşraf	Yaverviran Karyesi Eşrafından Ömer Lütfi,
15	Tüccar	Alat- 1 Ziraiye Tüccarı Hacı Akdemzade Hacı Veliullah,
16	Tüccar	Tüccardan Hacı Çakırlazade Mahdumu Süleyman,
17	Tüccar	Tüccardan Halıcı Bekir,
18	Tüccar	Alat-1 Ziraiye Tüccarı Hacı Dost Mehmed,
19	Eşraf	Şerefiye Karyesi ve Eşrafından Hacı Manavoğlu Hacı Ahmed,
20	Eşraf	İhsaniye Karyesi Eşrafından Çakır Hasan,
21		Dava Vekili Hacı Emirzade Takıyüddin,
22	Eşraf	Mamure Karyesi Eşrafından Hacı Nuri Mehmet,
23	Eşraf	Osmaniye Karyesi Eşrafından Şah-ı Merdan,
24	Tüccar	Tüccardan Sefilizzade Damadı Ali,
25	Tüccar	Manifatura Tüccarından Hacı Selim

Görüldüğü gibi şirket kuruluş amacında yalnız kredi vermek işi ile yetinmemiş, hayvancılık, tarım ve madencilik geliştirmeyi hedefleyen amaçlar edinmiştir. Kurucuların çoğunun tüccar ve eşraftan olduğu, memurların da kurucu listesinde olduğu görülmektedir.

Nizamnamenin beşinci maddesinde şirketin kuruluş sermayesi 100.000 Osmanlı Lirası olarak tanımlanmıştır. Pay senetleri 1 Osmanlı Lirası olarak belirlenmiştir. İmtiyaz süresi 51 yıldır.⁴⁰⁶ Payın 1 Osmanlı Lirası gibi düşük tutulmasındaki amaç herkesin hisse senedi alabilmesini sağlamak olmalıdır.

Şirketin kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir veri yoktur. Halime Doğru, şirketi incelediği makalesinde 9 Eylül 1918 tarihinde kurulduğunu öne sürmektedir.⁴⁰⁷ Şinasi Acar, 26 Ekim 1918'de Meclis-i Vükela'da bu şirketin kurulması ile ilgili işlemlerin tartışıldığı ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne işlemlerin tamamlanması için havale edildiğini, Hakimiyet-i Milliye gazetesi ise 31 Aralık 1918 tarihinde kuruluş işlemlerinin tamamlandığını belirtiyor.⁴⁰⁸

Şirketin faaliyetlerine bakıldığında kuruluşu sonrası savaş bittiği ve Mondros Mütarekesi imzalandığı için Milli İktisat politikasına hizmet edemediği anlaşılıyor. Yine de şirket faaliyette bulunduğu süre boyunca öncelikle köylüye olmak üzere tüccara ve memurlara kredi sağlamıştır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ BOA. İ. DÜİT. 122-42, 22 Muharrem 1337 (28 Ekim 1918) Lef 4.

⁴⁰⁷ Halime Doğru, "Eskişehir Çiftçi Bankası", s. 270.

⁴⁰⁸ Şinasi Acar, "Eskişehir Çiftçi Bankası", *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, S 99, Eskişehir 2006, s. 70.

⁴⁰⁹ Ökçün, 1997, s. 240.

Şehrin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi sonrasında idare heyeti önce Ankara'ya sonra Konya'ya geçmiş, orada faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır.

1922 yılında şirket hakkında ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları nedeniyle şirket denetlenmiş, nizamnameye uyulmadığı gözlenmiştir. Bu teftiş sonrasında TBMM hükümeti tarafından şirket nizamnameye uygun olarak tekrar yapılandırılmıştır. Faaliyetlerine devam eden şirket kâr getirme konusunda yetersiz kalmış, 1929 yılında tasfiye edilmiştir.⁴¹⁰

5.3.1.3 Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi

II. Meşrutiyetten sonra kurulan Zahire Şirketi'nin anonim şirkete dönüştürülmesi⁴¹¹ ile ortaya çıkan Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi eski Bursa Mebusu Abdullah Sabri Bey öncülüğünde 10 Eylül 1916'da kurulmuştur.⁴¹²

Nizamnamesinin birinci maddesinde kuruluş amacı "*ticaret ve sanayie müteadirdir her nev' muamelat ile iştiğal ve fabrika ve imalathaneler küşad eylemek ve doğrudan doğruya ve gerek âher nâmına ve her türlü taahhüdata dahi girebilmek*" olarak belirtilmiştir. Diğer şirketlere göre daha geniş bir yelpazede hizmet etmeyi amaçlamıştır.

Kurucu listesi de diğer şirketlere göre kalabalıktır. İmtiyaz süresi 20 yıldır. Sermayesi 50.000 Osmanlı Lirası olup 5 Osmanlı Liralık 10.000 pay senedi şeklinde düzenlenmiştir.⁴¹³ İmtiyaz süresi 20 yıldır.⁴¹⁴

Tablo 3: Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Kurucu Listesi⁴¹⁵		
	Mesleği	Belgede Görünen İsmi
1	Eski Mebus	Bursa mebus-1 sabıkı Abdullah Sabri
2	Eski Mebus	Kütahya mebus-1 sabıkı Zeytunizade Hasan
3	Müdür	Şirket-i İttihadiye müdürü Hacı Eyüp
4	Müdür	Araba imalathanesi müdürü Hasan
5	Tüccar	Tüccardan Necip

⁴¹⁰ Yakut, 2015, s. 103-104.

⁴¹¹ *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, s. 85.

⁴¹² BOA. İ. DUİT. 120-1, 13 Şevval 1338 (30 Haziran 1920).

⁴¹³ BOA. İ. DUİT. 120-1, 13 Şevval 1338 (30 Haziran 1920).

⁴¹⁴ BOA. A. DVN. MKL. 61-10, 12 Zilkade 1334 (10 Eylül 1916).

⁴¹⁵ BOA. A. DVN. DVE. 61-10, 12 Zilkade 1334 (10 Eylül 1916); BOA. İ. DUİT. 120-1, 13 Şevval 1338 (30 Haziran 1920).

6	Tüccar	Tüccardan İşçibaşızade Hacı Hakkı
7	Tüccar	Tüccardan Hüseyin Beyzade Veli
8	Tüccar	Tüccardan Sipahizade Halil İbrahim
9	Tüccar	Deri tüccarı Hacı Veli
10	Tüccar	Manifatura tüccarından Hafız Ömer
11	Tüccar	Tüccardan Semizzade Abdurrahman
12	Tüccar	Tüccardan Dedeninzade Arif
13	Tüccar	Tüccardan Büyük Kerim
14	Tüccar	Tüccardan yumurtacı Feyzi Mehmet
15	Tüccar	Tüccardan Tüfekçizade Hacı Mustafa
16	Tüccar	Tüccardan Pazaroğluzade Hacı Nebi
17	Tüccar	Tüccardan Sivrizade Yusuf
18	Tüccar	Tüccardan Tüfekcizade Arif
19	Tüccar	Zahire tüccarından Çerkes Ahmet
20	Tüccar	Zahire tüccarından Hasköylü Recep
21	Tüccar	Zahire tüccarından Hacı Muharrem
22	Tüccar	Tüccardan Müezzinzade Hacı Mustafa
23	Tüccar	Tüccardan Alaiyelizade Hacı Mehmet Ali
24	Tüccar	Tüccardan Şekerci Hacı Mahir
25	Tüccar	Tüccardan Köprülülü Halil
26	Tüccar	Tüccardan Hacı Mehmet Beyzade Hasan
27	Tüccar	Tüccardan Hacı Eminzade Arif
28	Tüccar	Tüccardan Kenanzade Süleyman
29	Tüccar	Tüccardan Şerbetçizade Ahmet
30	Tüccar	Tüccardan Hacı Abdurrahmanzade Hacı Hüseyin
31	Tüccar	Manifatura tüccarından Hacı Müslim
32	Tüccar	Tüccardan Semizzade Hafız Mehmet
33	Tüccar	Tüccardan Bozanlı İbrahim Ağazade Hacı Mehmet Emin
34	Tüccar	Tüccardan Yelkovanzade Süleyman
35	Tüccar	Tüccardan Pullukçu Şehabettin
36	Tüccar	Tüccardan Meclis-i Umumi-i Liva azasından Sivrihisarlı Camzade Mehmet
37	Tüccar	Tüccardan Sivrihisarlı Belediye Reiszade Ali
38	Tüccar	Tüccardan Sivrihisarlı İbrahim
39	Tüccar	Tüccardan Sivrihisarlı Potizade Abidin
40	Tüccar	Tüccardan Sivrihisarlı Amasyalızade Sabit
41	Tüccar	Tüccardan ve Meclis-i Umumi-i Liva azasından Mihaliçıklı Durmuş
42	Tüccar	Tüccardan Mihaliçıklı Kapılı Saffet
43	Tüccar	Tüccardan Mihaliçıklı Sazaklı Emin
44	Tüccar	Tüccardan Mihaliçıklı Hacı Hüseyin
45	Tüccar	Tüccardan Maksutzade Hacı Mustafa

46	Tüccar	Tüccardan Bursa Yenişehirli Mehmet Besim
47	Tüccar	Tüccardan Çarlıkzade Osman
48	Tüccar	Tüccardan Çakıllızade Hafız Osman
49	Tüccar	Tüccardan Yesizade Mehmet Ali
50	Tüccar	Tüccardan Hacı Eminzade Hasan
51		Zeytunizade Şevket
52		Vükela-yı deaviden Nakıyüddin
53		Mihaliççıklı İsmail Ağa Efendi
54		Gümüleinelı Hacı Boşnakzade Mustafa
55		Dülgerzade Kazım

Eskişehir Sancağı kararlarından şirketin kuruluş amacına yönelik olarak projeler ürettiği anlaşılıyor. Abdullah Sabri Beyin sancak meclisine verdiği dilekçede: “Eskişehir’i elektrikle tenvîr mevcûd müesseseler ile yapılacak müessesât-ı sinâiyeyi elektrikle tenvîr eylemek ve şehir dâhilinde tahminen yedi kilometro tûlunda tramvay inşasıyla işletilmek ve Belediye’ye aid elektrik âlât ve edevâtı takdir edilecek fiyat mukâbilinde şirkete devrolunmak üzere doksan dokuz sene müddetle şirkete imtiyaz verilmesi”ni talep ediyordu. Bu dilekçe Encümen-i Dâimi’ye havale edildi.⁴¹⁶ Fakat uygulamaya dönük bir gelişme olmadı.⁴¹⁷ Sancak meclisinin üyelerinin çoğu şirketin kurucu kadrosunda görülmektedir. Bundan dolayı projenin bürokratik engellemeye takılmayacağı açıktır. Savaş halinin devamı projelerin gerçekleşmesine engel olmuştur denilebilir.

Memalik-i Osmaniye’de Kurulan Anonim Şirketler kataloğuna göre şirket ilk yıllarında kâr elde etmiştir. Kurulduğu yıl 15.800 liralık alış-veriş yapılmış, %18 kar payı dağıtılmıştır.⁴¹⁸ Bu alışverişin içeriği hakkında net bilgi yoktur fakat şirketin Zahire Şirketi’nden dönüştürüldüğü, Abdullah Sabri Bey’in şirket müdürü sıfatıyla un fiyatlarının düzenlenmesi hakkındaki dilekçesi⁴¹⁹ ve Emin Sazak’ın Birinci Dünya Savaşı’ndaki vagon ticareti anıları⁴²⁰ ve İstanbul iaşesi için Eskişehir’e gönderilen dilekçeler⁴²¹ dikkate alındığında tahıl ticareti yapıldığı sonucuna varılabilir.

⁴¹⁶ Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332(1916), s. 98-99.

⁴¹⁷ Eskişehir’e elektrik 1927 yılında, tramvay hattı 2004 yılında gelmiştir.

⁴¹⁸ Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri, s. 85.

⁴¹⁹ BOA. DH.I.UM.EK. 19-24, 4 Zilkade 1334 (2 Eylül 1916).

⁴²⁰ Sazak, 2009, s. 389.

⁴²¹ BOA. DH. İ.UM. EK. 31- 40, 1 Recep 1335 (23 Nisan 1917).

Zafer Koşlu Şirketin 1921-1922’de genel kurulunu toplayamadığını ifade etmiş fakat kaynak kullanmamıştır.⁴²² 1924 yılında Şirket ‘‘Lületaşı Madeni Türk Anonim Şirketi’’ ile birleşmiştir.⁴²³

Eskişehir’de kurulduğu anlatılan üç Şirket dışında başka Şirketlerin de kurulduğu biliniyor. Söz gelimi Emin Sazak hatıralarında arkadaşı ile İtimat ve Terakki Şirketi adında bir Şirket kurduklarını ifade ediyor.⁴²⁴ Şirketlerin kurucu listesinde Şirket-i İttihadiye’nin adı geçiyor.

Şirketlerin kurucularının genellikle Şehrin ileri gelen bürokratları, tüccar ve eŐrafları olduğu görülüyor:

5.4 ÖNDE GELEN ŞİRKET KURUCULARI

5.4.1 Abdullah Sabri (Karter) Bey

Bahsi geçen üç Şirketin kuruluşunda aktif rol alan, Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Şirketi ve Ticaret ve Nafia Anonim Şirketi nizamnamelerinde kurucu olarak gözükten Abdullah Sabri Bey, 1867 doğumludur. Mülkiye’den mezun olduktan sonra memur olmuştur Biga, Bolu, Gelibolu ve Sivas’ta memurluk yaptıktan sonra, 1897’de Alucra’ya kaymakam olarak atanmıştır. Alucra’dan sonra Nif, Yakova ve Adalar (İstanbul)’da kaymakam olarak çalışmış 1908’de Elbasan Mutasarrıfı tayin edilmiştir. 1908 seçimlerinde Bursa mebusu olarak meclise girmiş, 1913’te Meclis-i Mebusan’ın feshedilmesi ile mebusluğu bitmiş ve Kırşehir Sancağı Mutasarrıflığı’na atanmıştır. Kırşehir’de çalışırken memuriyette 25 yılını doldurduğu için emekli edilmiş, Őurâ-yı Devlet’e itiraz ederek tekrar memuriyete girmiştir.⁴²⁵

⁴²² Zafer Koşlu, ‘‘XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir’’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXIV, Ankara 2008, dipnot 105: Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi 1921 ve 1922 yıllarında genel kurulunu toplayamamıştır. 20 Mart 1923’te yapılan toplantıda 1921 ve 1922 yıllarına ait bilânço ortaklara açıklanmıştır. Şirket Muhasebeci Ahmet Refik, murakıp Osman (Işın)’ın hazırladığı raporu genel kurulun oyuna sunmuş, katip Mehmed Emin oyları toplamış, sonuçta Şirketin ibra olduğu ilan edilmiştir. 20 Mart 1923’te Şirketin yönetim kurulu başkan ve üyeleri şunlardır: Reis-i evvel: Hacı Kenanzade Süleyman; Reis-i sani: Hacı Eminzade Arif; Müdür: Mehmed Emin; Müfettiş: Osman; Muhasebeci: Ahmet Refik; Azalar: İşçibaşzade Hacı Hakkı, Hüseyinzade Veli, Semizzade Abdurrahim, Dedelekzade Arif, Çıkıllzade Hafız Osman, Dülgerzade Kazım, Hacı Mehmetzade Hacı Eyüb.

⁴²³ Yakut, ‘‘Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Eskişehir’de Kurulan Anonim Şirketler’’, s. 145.

⁴²⁴ Sazak, 2009, s. 101.

⁴²⁵ Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C 3*, Mars Matbaası, Ankara 1969, s. 394-395.

Abdullah Sabri Bey, Şurây-ı Devlet'e başvurusunun ardından Eskişehir'e atanmış, "Ermeni Mallarını Tasfiye Komisyonu" başkanlığına getirilmiştir.⁴²⁶ Eskişehir'de iken ticari faaliyetlerde bulunduğu görülüyor.

Milli Mücadele yıllarında TBMM emrinde Aksaray Mutasarrıflığına atanmış Aksaray'ın il olmasıyla Aksaray Valisi olmuştur. Daha sonra Edirne ve Mersin'de de görev yapmış, 1932 yılında emekli olmuş, 1939 yılında vefat etmiştir.

Abdullah Sabri Bey, 22 yaşında evlenmiştir. İngilizce ve Arapça bilen biridir. Kendi yazdığı kitaplar da dâhil 1182 cilt kitabını Bursa Orhangazi Halk Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.⁴²⁷ Abdullah Sabri Bey'in yazdığı "Feryat" ve "Çağrı" isimli manzum eserlerinin transkripsiyonu günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır.⁴²⁸

5.4.2 Emin Sazak

Emin Sazak, 1882 Mihaliççik'a bağlı Sazak köyünde doğmuş, 1894-1897 yılları arasında İstanbul'da Fatih Medresesi'nde eğitim almış sonrasında babasının isteği ile Mihaliççik'a dönmüş ve ticarete atılmıştır.⁴²⁹ Ticaret hayatının yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş,⁴³⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Kara Kemal Bey'in onayı ile vagon ticareti yapmış,⁴³¹ Milli Mücadelenin başlangıcında Ali Fuat Paşa'nın yanında yer almış⁴³², Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1920'den 1950'ye kadar milletvekilliği yapmıştır.⁴³³

⁴²⁶ Çankaya, 1969, s. 395.

⁴²⁷ Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, s. 395; Bursa Orhangazi İlçe Halk Kütüphanesi ile konuyla ilgili yapılan telefon görüşmesinde bahsi geçen kitapların ilçe kütüphanesinde bulunmadığı ifade edilmiştir. Bursa İl Halk Kütüphanesinin web sitesinde: "Bursa İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü 1948 yılında şehir merkezinde ayrı ayrı hizmet veren Orhan, Haraççioğlu (Cizyedarzade) ve Umumi Kütüphaneler'inin bütün koleksiyonları, T.C.Milli Eğitim Bakanlığı tarafından "T.C. Bursa Umumi Kütüphanesi " adı altında birleştirilmesiyle oluşturulmuştur." yazmaktadır. Kitapların Bursa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunması gerekir. Araştırma yapıldığı sırada Bursa İl Halk Kütüphanesi tadilatı olduğu için 1182 cilt kitabın kütüphanede olup olmadığı anlaşılamamıştır. Kütüphane yetkilileri "Abdullah Sabri Bey Koleksiyonu" gibi bir bölümün bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Abdullah Sabri Karter'in yazdığı *Manzum Osmanlı Tarihi* ve *İmdad* isimli eserlerin olduğu fakat bahsi geçen 1182 kitabın bulunduğu bir koleksiyonun olmadığı ifade edilmiştir.

⁴²⁸ Mustafa Fırat Gül, *Feryat ve Çağrı, İlk Aksaray Valisi Abdullah Sabri Karter'in Hayatı, Mücadelesi ve İki Manzum Eseri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

⁴²⁹ Burcu Çalığışu, *Türk Siyasi Hayatında Emin Sazak*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001, s. 5-9.

⁴³⁰ Sazak, 2009, s. 85.

⁴³¹ Sazak, 2009, s. 108.

⁴³² Sazak, 2009, s. 139.

⁴³³ Çalığışu, 2001, s. 4.

Emin Sazak hatıratında kurucusu olduğu Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nden isim vererek bahsetmez. Ama Balkan Savaşlarında ve Birinci Dünya Savaşı'nda şirketler kurarak yaptığı ticareti uzun uzun anlatır. Balkan Savaşı öncesi tüccar arkadaşı Mihaliççıklı Kapılı Saffet ve iki arkadaşı ile İtimat ve Terakki Şirketi kurarak bölgenin aşarını toplamayı düşündüklerini, savaş nedeniyle fiyatların artacağını öngördüklerini fakat zarar ettiklerini ve şirketi kapattıklarını anlatır.⁴³⁴

Hatıralarında savaş sırasında Ankara ve İstanbul'a sürekli gittiğini ifade eder. Ankara'da kurulan Ankara Milli Mensucat Türk Anonim Şirketi'nin nizamnamesinde kurucu olarak yer alır.⁴³⁵

Emin Sazak, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin tehcirinde rol oynamıştır. Yazdıklarına göre Mihaliççik'ta Ermenilerden başkasının dükkânı yoktur. Hükümet tehcir kararı verdiği zaman tüm dükkânları bölgedeki Müslümanların almasını sağladığını, kendisinin dükkân almak isteyenler ve Ermeniler arasında aracılık yaptığını, kimsede para olmadığı için ödemeyi kendisinin yaptığını, alış-veriş bittiğinde kendisine de iki dükkân kaldığını ifade eder.⁴³⁶ Ermeni tehcirinde oynadığı rolü “*vatana hizmet*” adına kabul ettiğini, pişman olduğunu yazar.⁴³⁷ Şubat 1920'de Ermeni Tehciri dolayısıyla yargılanmış, beraat etmiştir.⁴³⁸

Milli Mücadele sırasında Ali Fuat Paşa Heyet-i Temsiliye'nin verdiği yetki ile İstanbul ile tüm bağlantıların kesilmesi talimatını vermişti. Emin Sazak, Eskişehir'i Heyet-i Temsiliye'ye bağlamak için çaba harcamıştır.⁴³⁹ Zira o dönemde Eskişehir İngiliz işgali altındaydı ve Mutasarrıf Hilmi Bey Sivas'tan gelen emirleri değil İstanbul'u dinliyordu.⁴⁴⁰ Milli Mücadele'deki bu çabalarından dolayı 20 Nisan 1925'te İstiklal Madalyası almıştır.⁴⁴¹

⁴³⁴ Sazak, 2009, s. 101.

⁴³⁵ M. Bülent Varlık, “Ankara Milli Mensucat (Türk) Anonim Şirketi (1916-1930)”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, S2, Ankara 2014, s. 81. (ss.74-92)

⁴³⁶ Sazak, 2009, s.113-114.

⁴³⁷ Sazak, 2009, s. 114-115.

⁴³⁸ Sazak, 2009, s. 150.

⁴³⁹ Sazak, 2009, s 142; İsmail Yıldırım, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919- 20 Mart 1920)*, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Eskişehir 1998, s. 58.

⁴⁴⁰ Yıldırım, 1998, s. 47.

⁴⁴¹ Ali Sarıkoyunlu, Selahattin Önder, Mesut Erşan, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s. 60.

23 Nisan 1920’te Ankara’da meclis açılırken Emin Sazak da vekil olarak orada bulunuyordu.⁴⁴² Cumhuriyet Halk Partisi’nde vekilliğe devam etti, 1923’te Mustafa Kemal’in aday olmasını istememesi üzerine bağımsız milletvekili oldu⁴⁴³ sonra gene Mustafa Kemal’in aday göstermesi üzerine Cumhuriyet Halk Partisi’nden vekil oldu.⁴⁴⁴ Demokrat Parti kurulduktan kısa bir süre sonra 10 Mart 1946’da bu partiye geçti.⁴⁴⁵ 1950 yılına kadar milletvekilliği devam eden Emin Sazak 1960 yılında vefat etti.⁴⁴⁶

5.4.3 Hacı Veli Efendi

Hacı Veli Efendi, Tanin gazetesine göre Romanya’dan gelen, Mankalya⁴⁴⁷ doğumlu⁴⁴⁸ belgelere göre Kırım asıllı,⁴⁴⁹ Rusya tebaasından Osmanlı vatandaşlığına geçen,⁴⁵⁰ ticaret için Osmanlı Devleti’nden izin isteyen bir tüccardır.⁴⁵¹ Eskişehir’in o dönem tarihinde çok etkili olmuş bir kimsedir: Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin Eskişehir Şube başkanlığını yürütmüş, 1912 seçimlerinde insanları kendi sancağında topladığı gerekçesiyle Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılanmış, Sinop’a sürülmüş,⁴⁵² Eskişehir Belediye başkanlığı yapmış, belediye başkanlığı süresince Milli Mücadele’nin örgütlenmesine yardımcı olmuş,⁴⁵³ Eskişehir’den mebus seçilip Meclis-i Mebusan’da yer almış,⁴⁵⁴ Sivas Kongresi’ne oğlu Hüseyin (Bayraktar)’ı göndermiş,⁴⁵⁵ bu yüzden 7 yıl kürek cezasına çarptırılmış,⁴⁵⁶ bir şekilde kaçarak Milli Mücadele’ye katılmak amacıyla Ankara’ya gelmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁴² Sazak, 2009, s. 157.

⁴⁴³ Sazak, 2009, s. 238.

⁴⁴⁴ Sazak, 2009, s. 251.

⁴⁴⁵ Çalikuşu, 2001, s. 79.

⁴⁴⁶ Çalikuşu, 2001, s. 138.

⁴⁴⁷ Mankalya (Romence: Mangalia) Romanya’nın Dobruca bölgesinde, Karadeniz kıyısında liman şehri.

⁴⁴⁸ İhsan Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, *Belleten*, C. LVI, Yıl 1992, s. 470; Zafer Koşlu, *Esaretten Özgürlüğe 423 Gün İngiliz İşgalinde Eskişehir*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir 2015, s. 254.

⁴⁴⁹ BOA. DH.EUM.ECB. 5-36, 4 Ramazan 1334 (5 Temmuz 1916).

⁴⁵⁰ BOA. DH.I.U.M.EK. 97-31, 12 Muharrem 1334 (20 Kasım 1915)

⁴⁵¹ BOA. DH.EUM.ECB. 5-36, 4 Ramazan 1334 (5 Temmuz 1916).

⁴⁵² Güneş, Yakut, 2007, s. 143.

⁴⁵³ Güneş, Yakut, 2007, s. 164.

⁴⁵⁴ BOA. DH.I.U.M.EK. 57-48, 3 Rebiyülevvel 1338 (26 Kasım 1919).

⁴⁵⁵ Koşlu, 2015, s. 85.

⁴⁵⁶ Koşlu, 2015, s. 255, Güneş, Yakut, 2007, s. 189.

⁴⁵⁷ Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir”, s. 481.

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Eskişehir şubesi açılırken Zeytûnzade Tevfik Bey'in maddi katkısı ile partiye 3-4 bin kişi üye yapılmış, Hacı Veli Efendi kendini simgeleyen bir sancağı şube binasına astırmıştır.⁴⁵⁸ 1912 seçimlerinde parti üyesi kişiler halkı Hacı Veli'nin sancağı altında toplamaya çalışmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adaylarına oy verilmesini engellemek istemişlerdir.⁴⁵⁹ Bu olay İstanbul'da hükümet tarafından çok ciddiye alınmış,⁴⁶⁰ Eskişehir'e asker sevkıyatı yapılmıştır.⁴⁶¹ Hacı Veli Efendi gelişen olaylardan dolayı yargılanmış, Sinop'a sürülmüştür. Fakat kararın bir şekilde uygulanmadığı görülüyor.

1919 seçimlerinde de Hacı Veli Efendi sabıkalıdır. Heyet-i Temsiliye, gönderdiği telgrafla Hüsrev Sami Bey'in vekil olmasını istemiştir. Teftiş heyeti tarafından adaylığı onaylanan Hüsrev Sami Bey; Hacı Veli Efendi'nin oğlu Hüseyin (Bayraktar) ve Abdullah Azmi Bey'in çabaları ile mebus seçilememiştir.⁴⁶² Seçimleri Abdullah Azmi Bey ve Hacı Veli Efendi kazanmıştır.⁴⁶³

Hacı Veli Efendi yıllar sonra Adana Mebusu Damar Arıkoğlu'na yaptıkları için *“Ne bileyim evlat din elden gidiyor diye hocalar beni yeminle aldattılar. Bildiğiniz hareketi yaptım.⁴⁶⁴ Sonradan kandırıldığımı anladım, pişman oldum ise de iş işten geçmişti. Dikkat ederseniz mecliste hocalarla hiç konuşmam ve ahbablığım da yoktur. Tanrı kusurumu affetsin günahımı ödemek üzere Mustafa Kemal'in bayrağı altına ilk koşanlardanım.”*⁴⁶⁵ demiştir.

Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin kurucularından Hacı Veli Eskişehir'in liva olmasından sonra, Eskişehir Sancağı Meclisine 1915'te reis-i sanilik,⁴⁶⁶1916'da azalık⁴⁶⁷ yapmıştır.

Eskişehir İngilizler tarafından işgal edildiği sırada Eskişehir Belediye Başkanıdır.⁴⁶⁸ Mustafa Kemal 18 Eylül 1919'da çektiği telgrafla kendisinden

⁴⁵⁸ Güneş, Yakut, 2007, s. 132.

⁴⁵⁹ Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir”, s. 481; Faruk Şükrü 1931, s. 112.

⁴⁶⁰ Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 225.

⁴⁶¹ Güneş, Yakut, 2007, s. 141.

⁴⁶² Güneş, Yakut, 2007, s. 185 - 188.

⁴⁶³ BOA. DH.I.UM.EK. 57-48, 3 Rebiyülevvel 1338 (26 Kasım 1919).

⁴⁶⁴ 1912 Seçimlerindeki olaylardan bahsediyor.

⁴⁶⁵ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 1961, s. 80; Güneş, “1912 seçimleri ve Eskişehir”, s. 482.

⁴⁶⁶ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1331 (1915) Senesi Âdi ve Fevkâlâde Bütçesi*, Matbaa-i Liva Eskişehir, Eskişehir 1915, s. 3.

⁴⁶⁷ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332 (1916) Senesi Âdi ve Fevkâlâde Bütçesi*, Matbaa-i Liva Eskişehir, Eskişehir 1916, s. 2.

Eskişehir’de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni kurmasını istemiştir.⁴⁶⁹ Hacı Veli Efendi cemiyeti kurmuş, Ali Fuat Paşa ile koordineli çalışarak Heyet-i Temsiliye’nin kararlarına sadık kalmıştır.⁴⁷⁰

Hacı Veli Efendi’nin oğlu Hüseyin Bayraktar Sivas Kongresine tüccar sıfatıyla katılmıştır.⁴⁷¹ Kongrede bütçe için en az bin lira bağışlayabileceğini söylemiş, diğer delegeler illerden ne kadar para toplayabileceklerini bilmediklerini, Hüseyin (Bayraktar) Beyin servetine güvendiğini belirtmişlerdir.⁴⁷² Kongre sonrası verdiği mülakatta kongrenin İttihatçı bir kongre olmadığını, vatan kaygısı taşıdıklarını ifade etmiştir.⁴⁷³

Hacı Veli Efendi 1919 seçimlerinde Eskişehir mebusu olarak İstanbul’a gitmiş, İstanbul’un işgal edilmesi sürecinde Malta’ya sürülmüş, 6 Kasım 1920’de TBMM üyesi sayılmış, 22 Kasım 1920’de de Ankara’da meclis çalışmalarına katılmıştır. Sonraki yıllarda aday olmamış, 1928 yılında vefat etmiştir.⁴⁷⁴

5.4.4 Zeytûnzade Hasan, Zeytûnzade Şevket Beyler

Zeytûnzade Hasan ve Zeytûnzade Şevket’in babaları Zeytûnzade Tevfik Efendi Eskişehir Ticaret Odası’nın ilk başkanıdır.⁴⁷⁵ II. Meşrutiyet’e kadar Eskişehir’in en nüfuzlu kişilerindendir. 1900 yılında II. Abdülhamid tarafından “salise” rütbesi almıştır.⁴⁷⁶

II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası, Eskişehir’de gazetelerin açılmasını sağlamış, İttihat Terakki’ye katılmak istemiş fakat Abdülhamid’e yakınlığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.⁴⁷⁷ Buna rağmen Zeytûnzade Hasan Tahsin Efendi 1909 seçimlerinde Kütahya mebusu seçilebilmiştir.⁴⁷⁸ Eskişehir Çiftçi Bankası Anonim Şirketi ve Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi

⁴⁶⁸ Koylu, 2015, s. 175, 209.

⁴⁶⁹ Koylu, 2015, s. 236.

⁴⁷⁰ Koylu, 2015, s. 239.

⁴⁷¹ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 83.

⁴⁷² Recep Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TBMM Basımevi, Sivas 2015, s. 264-267.

⁴⁷³ Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimioğlu, *Türk Devrimi Mülakatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 155-156.

⁴⁷⁴ Sarıkoyunlu, Önder, Erşan, 2002, s. 63.

⁴⁷⁵ Şinasi Acar, “Eskişehir Ticaret Odası’nın İlk Başkanı Zeytûnzâde Tevfik Efendi”, *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Sayı 104, Yıl 24, Eskişehir 2007, s. 82.

⁴⁷⁶ Şinasi Acar, “Zeytûnzâde Tevfik Efendi”, 84.

⁴⁷⁷ Acar, “Zeytûnzâde Tevfik Efendi”, s. 85.

⁴⁷⁸ Güneş, Yakut, 2007, s. 131.

kurucu listesinde yer alan Kütahya Mebusu Sabık-ı Zeytûnzade Hasan; Tevfik Efendi'nin oğlu⁴⁷⁹ ya da kardeşi⁴⁸⁰ olabilir.

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Eskişehir şubesini açan ve nüfuzunun da yardımı ile binlerce kişinin parti üyesi olmasını sağlayan Zeytûnzade Tevfik Bey,⁴⁸¹ 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrası Eskişehir'de çıkan olaylardan sorumlu tutulup yargılanmış, siyasete tekrar bulaşmayacağı sözü vermesinin ardından serbest bırakılmıştır.⁴⁸²

5.5 KURUCULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eskişehir'de Birinci Dünya Savaşı boyunca açıldığı görülen bu üç şirketin kurucuları genellikle ortaktır. Sözelimi Abdullah Sabri Bey üç şirketin kurulmasında aktif rol oynamıştır. Zeytûnzade Hasan Tahsin iki şirketin kurucu listesinde. Teşebbüsat-ı Ziraiye Şirketi'nin altı kurucusu da Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi kurucuları arasındadır.

Şirketlerin kurulmasında önyak olanlar bürokrat olmakla birlikte, kurucu listesinin çoğunluğunu tüccarlar oluşturmaktadır. Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin kurucu listesi 55 kişiden oluşmaktadır. Bunların 2 tanesi eski mebus, 2 tanesi başka şirketlerin müdürleri, 5 tanesi Sivrihisarlı, 5 tanesi Mihaliççık'tandır. 46 kişinin sıfatı tüccar olarak gözükmektedir.

Kurucular siyasi düşünce bağlamında değerlendirildiğinde Abdullah Sabri Bey, Emin Sazak, Has Köylü Recep'in İttihat ve Terakki Cemiyetine yakınlığı göze çarpar. Zeytûnzadelerin ve Hacı Veli Efendi'nin Hürriyet ve İtilaf Partisi ile ilişkisi daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla farklı ideolojiye sahip tüccarların konu ticaret olduğunda birleştiğini düşünülebilir.

Kurucular din bakımından değerlendirildiğinde hepsinin Müslüman olduğu görülür. Eskişehir Sancağı'nda 1915 ve 1916 yıllarında Sancak Meclisi azalığı yapan tüccar Hristaki Efendi'nin⁴⁸³ şirket kurucuları arasında olmaması da dikkat çekicidir. Ayrıca belediyeye ait istimlak heyetine seçilen Agobciyan ve

⁴⁷⁹ Acar, "Zeytûnzâde Tevfik Efendi", s. 83.

⁴⁸⁰ Güneş, Yakut, 2007, s. 131.

⁴⁸¹ İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 470.

⁴⁸² Acar, "Zeytûnzâde Tevfik Efendi", s. 88.

⁴⁸³ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1331 (1915)*, s. 3, *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332 (1916)*, s. 2.

Bostancıoğlu Yorgi⁴⁸⁴ de herhangi bir şirketin kurucu listesinde gözükmemektedir.

Gayrimüslimlerin şirketlerde kurucu listesinde olmamasının çeşitli nedenleri olabilir: İlk olarak Milli İktisat politikasının amacı gayrimüslimleri bu şirketlerden uzak tutuyordu. İkinci olarak savaş sırasında gayrimüslimler sermayelerini bu tarz şirketlerde değerlendirmek istememiş de olabilirler. Mübadele, tehcir gibi uygulamalar güvende hissetmemelerine, sermayelerini Osmanlı Bankası gibi yerlerde değerlendirmelerine sebep olmuş olabilir. Bu noktada kendi inisiyatifleriyle şirketlerin kurucu listesinde olmaktan geri durdukları da düşünülebilir.

5.6 ŞİRKET NİZAMNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı Devleti'nde Anonim Şirketler Nizamname-i Dâhilîsi ilk defa 28 Kasım 1882'de 8 fasıl ve 44 madde olarak düzenlenmiştir.⁴⁸⁵ II. Meşrutiyet döneminde artan şirketleşme, nizamnamelerin de düzenlenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. 1882 düzenlemesine göre şirketlerin merkezi İstanbul olmak zorunda idi.⁴⁸⁶ Yapılan düzenleme ile bu şart ortadan kaldırılmış, şirketlerin kurulmasını ve denetlenmesini kolaylaştıracak maddeler ile beraber Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda "Osmanlı Anonim Şirketler Nizamname-i Dahili Numunesi" olarak yayınlanmıştır.⁴⁸⁷ Yine Sekiz fasıl kırk dört maddeden oluşmaktadır.⁴⁸⁸

Yukarıda anılan üç şirketin de nizamnamesi bu numune örnek alınarak hazırlanmıştır. Teşebbüsat-ı Ziraiyye Osmanlı Anonim Şirketi nizamnamesinde sadece dört maddede değişiklik yapılmıştır. Eskişehir Çiftçi Bankası Anonim Şirketi Nizamnamesi'nde bankacılık düzenlemelerini içeren 12 değişiklik yapıldığı görülmektedir.

"Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamname-i Dahilisi Numunesi"sinin yedinci maddesinde yer alan "Şirketin hisse senedinin bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca veya sair lisanlar ile tanzim olunacaktır" kısmı her üç şirkette de

⁴⁸⁴ *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1331 (1915)*, s. 10.

⁴⁸⁵ İbrahim Sırma, "Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kâr Dağıtım", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C 3, S 2, Antalya 2011, s. 121.

⁴⁸⁶ Akyıldız, 2001, s. 34.

⁴⁸⁷ Akyıldız, 2001, s. 36.

⁴⁸⁸ Akyıldız, 2001, s. 504-506.

“Türkçe tanzim olunacaktır” şeklinde düzeltilmiştir.⁴⁸⁹ Bu düzenleme Milli İktisat Politikası bağlamında yapılmıştır.

Nizamnamelere bakıldığında en çok değişiklik Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin nizamnamesinde görülüyor. Bu nizamname Eskişehir'in özelliklerine ve Milli İktisat ilkelerine göre değiştirilmiş, değişikliklerden sonra 9 fasıl 53 madde olarak onaylanmıştır.⁴⁹⁰

Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'nin imtiyaz süresi 20 yıldır. Bu Anadolu'da açılan diğer şirketlere göre kısa sayılabilecek bir zamandır. Genellikle şirketler 50 yıl imtiyaz alabilmekteydiler.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ BOA. İ. DUİT. 120-1, 13 Şevval 1338 (13 Ağustos 1916), BOA. İ. DUİT. 122-42, 22 Muharrem 1337 (28 Ekim 1918), BOA. İ. DUİT. 122-29, 8 Zilkade 1336 (15 Ağustos 1918).

⁴⁹⁰ BOA. A. DVN. DVE. 61-10, 12 Zilkade 1334 (10 Eylül 1916). Lef 5

⁴⁹¹ Yılmaz, 2011, s. 38.

6. MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

“Milli İktisat politikası başarılı oldu mu?” sorusu yanıtlanması güç bir sorudur. 1914 -1918 arası dönemde uygulama fırsatı bulunan politika Mondros Mütarekesi ile son bulur.⁴⁹² Mütarekeden sonra Anadolu’da işgaller başlar.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu; yıllarca sürmüş savaşlardan dolayı insan gücü azalmış, sanayisi yok denecek kadar az, ulaşım imkanları sınırlı, mali olarak çökmüş durumdadır.⁴⁹³ Tüm bunların yanında kapitülasyonlar geri gelmiş, İttihat ve Terakki yönetimden çekilmiş, Hürriyet ve İtilaf Partisi önceki politik uygulamalara karşı savaş açmış, İstanbul’da açılan milli şirketlere el konulmuş, şirket sermayeleri Hürriyet ve İtilaf mensuplarına dağıtılmıştır.⁴⁹⁴

Kara Kemal Bey Milli İktisat politikasıyla Milli Burjuvazi oluşturmayı neden amaçladıkları sorusuna; ekonomik problemlerin çözümü için askere, memura, esnafa yönelik çalışmalar yapıldığını belirtir. Askerin siyasetle ilgilenmeye başladığı için, memurun maaşı bol veren fırkaya meyledip vatansaver davranmadığı için, esnafinsa sadece sokak gösterilerinde işe yaradığı, bilinç sahibi olmadığı için askerden, memurdan ve esnaftan beklenen faydanın sağlanmadığından yakınıdır. Ona göre bu durumda milli bir burjuvazi oluşturmaktan başka çare kalmamıştır. Milli Burjuvazi için de milli şirketler, bankalar kurulmalı, İstanbul’da olduğu gibi taşrada da esnafın birleşmesi, örgütlenmesi sağlanmalıdır.⁴⁹⁵ Bu beyanata paralel olarak belediyeler kendi vazifeleri olan iase işlerinin Kara Kemal Bey tarafından yürütülmesine destek vermişlerdir.⁴⁹⁶

Milli bir burjuvazi oluşturma projesi için Hüseyin Cahit Yalçın İzmir İktisat Kongresi’nden sonra yazdığı makalesinde; iktidara geldiklerinde Türklerin iktisattan uzak olduğunu, onları memurluktan ve askerlikten ticarete yönlendirdiklerini, Türk tüccarı himaye ettiklerini fakat himayenin suiistimal edildiği yerler olduğunu yine de ortaya yeni Müslüman ve Türk tüccarın çıktığını yazar. Ortaya çıkan yeni Müslüman tüccara karşı derin bir kıskançlık

⁴⁹² Koraltürk, 2011, s. 47.

⁴⁹³ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s. 25, 64, 83, 93, 94.

⁴⁹⁴ Toprak, 2012, s. 64.

⁴⁹⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye C 2*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 828.

⁴⁹⁶ Ergin, 1995, s. 829.

duyulduğunu, “*para işi ile iştilgal ederse mutlaka o adamdan şüphe*” edildiğini, Müslüman tüccarların gayrimüslimler kadar rahat olamadığını ifade eder.⁴⁹⁷ Hüseyin Cahit Yalçın’ın o dönem politikalarını savunan bu makalesi gazetecilere, milletvekillerine ve halka serzenişle doludur. Projeden çok az tüccarın kâr sağladığını, onların da halk nazarında iyi itibar görmedikleri anlaşılıyor.

Osmanlı Devleti’nde şirketleşmenin tarihi bakımından değerlendirildiğinde Milli İktisat politikasında bürokratlarla beraber tüccarların, eşrafın da şirketleşmeye destek vermesi, Müslümanların ticarete aktif olması bakımından anlamlıdır. Açılan ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye için hisse alanlar Padişah, bürokratlar ve İstanbul’un zengin gayrimüslimleri idi.⁴⁹⁸ İzmir-Aydın Demiryolu için kurulan şirketten pay senedi alınabilmesi için memurlara çeşitli kolaylıklar sağlanmasına, bizzat Padişah’ın 500 pay senedi almasına rağmen sadece 8000 hisse satılabildi.⁴⁹⁹ Fakat Birinci Dünya Savaşı boyunca İstanbul’da ve Anadolu’da kurulan şirketlerin pay senetleri taşradan alıcı bulmuştu. Yani İttihat ve Terakki’nin her fırsatta dile getirdiği Müslümanların ticarete aktifliği konusunda önemli bir yol kat edilmiştir.

Milli İktisat politikaları Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomi politikaları bakımından yol gösterici olmuştur. Ali Akyıldız, bu politikanın başarısının “*şuurlu kazandırmak*” olduğunu savunur. Müslümanlar artık gayrimüslimlerin yöntemlerini uygulayabiliyorlardı.⁵⁰⁰

Zafer Toprak, İttihatçıların Milli İktisat politikalarının ulusal bilinci geliştirdiğini, İttihat ve Terakki’nin önde gelenlerinin yurt dışına kaçmasına rağmen sermayedarların ülkede kaldığını ve Mustafa Kemal’e destek olduklarını yazar.⁵⁰¹ Şevket Pamuk, bu politikaların Cumhuriyet’e yol gösterdiğini, iktisat politikaları belirlenirken Milli İktisat politikalarından dersler alındığını yazar.⁵⁰²

⁴⁹⁷ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s. 305-307.

⁴⁹⁸ Tütel, 2008, s. 23-24.

⁴⁹⁹ Ali Akyıldız, Anka’nın Sonbaharı, Osmanlı’da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 21.; Anlaşmaya göre 60000 hissenin 15000’i Osmanlı Devleti’nde satılmak zorunda idi. Satılmayan 7000 hisse hazinece satın alındı.

⁵⁰⁰ Akyıldız, 2001, s. 81.

⁵⁰¹ Toprak, 2012, s. 64.

⁵⁰² Pamuk, 2015, s. 174.

Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet ekonomi politikalarının temellerinin İttihat ve Terakki Hükümetlerince atıldığını iddia eder.⁵⁰³ Çağlar Keyder de son dönem Osmanlı politikalarının Cumhuriyet döneminde sürdürüldüğünü ifade eder.⁵⁰⁴ Korkut Boratav 1908-1922 dönemi ile 1923-1929 dönemlerinin birbirlerine “*şaşılacak derecede süreklilik içinde*” olduğunu savunur.⁵⁰⁵ Feroz Ahmad, İzmir İktisat Kongresi’nin sadece “*milli bir ekonominin kuruluşunu ilerletmek*” ve ekonomiyi güçlendirmek amacıyla toplandığını yazar.⁵⁰⁶

Milli İktisat politikalarının eleştirilerine bakıldığında öncelikle “Harp Zengini” kavramı öne çıkar. Himaye edilen Müslüman-Türklerin istifçilik yaparak ya da vagon ticareti yaparak zengin olduğu öne sürülüyordu. Savaş ortamında “*meşru bir kazançtan söz etmek hemen hemen olanaksızdı.*”⁵⁰⁷ Mehmed Cavid Bey, 1917 kongresinde karaborsacılar için ortaya çıkaracakları menfaatin gayri-meşruluğunun (onun nazarında) izah edebileceğini söylüyordu.⁵⁰⁸

Korkut Boratav, Yusuf Akçura’yı savaş yıllarında kaleminden çıkan “*Ey Türk Zengin Ol*”, “*Harbi Umumi Esnasında Türk’ü İktisaden Yükseltmek, Mutavassıt Bir Burjuvazi İhdas Etmek*” gibi yazılarıyla oluşan adaletsizliğe destek vermekle eleştirir. “Milli İktisat” politikası sonucu ortaya çıkan “Harp Zenginleri”ne ve İttihat ve Terakki’ye en sert eleştiri Hüseyin Avni Şanda’dan gelir. Ona göre İttihat ve Terakkinin “*yarattığı yeni zenginler, halk ekmek yerine süpürge tohumu yediği günlerde*” lüks içinde yaşıyorlardı.⁵⁰⁹

Başka bir eleştiri de dönemde etkili olan Alman yakınlığıdır. Yahya Sezai Tezel, İttihat ve Terakki’nin İngiltere ve Fransa’ya karşı çıkmışken Almanya’ya teslim olmasını eleştirir.⁵¹⁰ Hüseyin Avni Şanda da savaş süresinde hükümetin “*Alman emperyalizminin emrinde*” olmasını eleştirir.

İttihat ve Terakki üyelerinin bu politikaları kendilerini zengin etmekte kullanıp kullanmadıklarının da sorgulanması gerekir. Söz gelimi Feroz Ahmad,

⁵⁰³ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 459.

⁵⁰⁴ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 12.

⁵⁰⁵ Boratav, 2004, s. 39.

⁵⁰⁶ Ahmad, 1999, s. 186-187.

⁵⁰⁷ Toprak, 2012, s. 542.

⁵⁰⁸ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 3, 3 Mart 1333 (1917), s. 413.

⁵⁰⁹ Şanda, 1932, s. 42.

⁵¹⁰ Tezel, 2002, s. 94.

İttihatçılardan “*Emanuel Karasu'nun 2 milyona yakın serveti namusuyla(!)*” nasıl kazandığını uzun uzun irdeler.⁵¹¹ Bunun yanında Ali Akyıldız, İttihatçıların “*akçeli işlerde son derece hassas ve dürüst*” olduklarını savunur.⁵¹²

Erol Şadi Sevinç, İttihatçıların asla hırsız olmadığını, Talat Paşa ve Bahaeddin Şakir'in Almanya'ya kaçtıktan sonra bakkal açtıklarını, Alman Hükümeti'nin de kendilerine yardım etmediğini, Talat Paşa öldüğünde ayakkabısının delik olduğunu ifade eder. Kara Kemal Bey'in kendi cebine para koymadığını, milyonları idare etmesine rağmen sigara parası bittiğinde yakın arkadaşlarından borç aldığını belirtir. İttihatçılar için “*eğer biri hırsızlık yaparsa, onu en yakın arkadaşı öldürür*” ifadesini kullanır.⁵¹³

Milli İktisat politikasına yapılan başka bir eleştiri, “Türkçülük” yaparak Arapları ayırdığı, merkezîyetçi politikalarla Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların isyan etmesine neden olduğudur.⁵¹⁴ II. Meşrutiyet'in ilanı ile yazı dilinde Türkçe kullanımının yaygınlaşması Arapları rahatsız etmiştir.⁵¹⁵ Fakat bu dönemde Arap eyaletlerinde de bankalar kurulmuştur. Filistin Ticaret Bankası, Suriye Ziraat Şirketi, Beyrut Yeni Anonim Şirketi vd.⁵¹⁶ Kaldı ki Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler ile Fransızlar arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması ile Ortadoğu zaten bölünmüştü.⁵¹⁷ Şerif Hüseyin, isyanı sırasında yayınladığı bildiriye padişahın haklarının kısıtlanmasını ve laikliği eleştiriyordu.⁵¹⁸ Bu durumda Arap isyanını Milli İktisat politikasının bir sonucu görmek zorlama bir yorum olur.

⁵¹¹ Ahmad, 1999, s. 54.

⁵¹² Akyıldız, 2005, s. 173.

⁵¹³ Ortaylı, Sevinç, 2016, s. 90, 91, 97-98.

⁵¹⁴ C. Ernest Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998, s. 82.

⁵¹⁵ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılıktan Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.104.

⁵¹⁶ Ahmad, 1999, s. 51.

⁵¹⁷ Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998, s. 164.

⁵¹⁸ Kayalı, 1998, s. 221.

7. SONUÇ

18. yüzyılda Osmanlı ekonomisi Avrupa ekonomisine bağımlı hale gelmişti. Klasik Döneme hakim olan iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri artık ülke gerçeklerine cevap vermiyordu. Bu durumun sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde yenileşme çalışmaları başladı.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti kurumlarını Batı'dan örnek alarak yeniden organize etmeye çalışmıştır. Avrupa'dan kanunlar, yönetmelikler devşirilerek anonim şirketler, bankalar açılmaya başlanmıştır. Burada kurumların açılması süreçlerinin farkı olarak Batı'da kurumların açılması süresince sermayesini değerlendirmek isteyen herkes şirketlere katılım sağlamıştır. Sermaye birikimi sağlandıktan sonra piyasalar devlet yönetiminde belirleyici olabilmiştir. Fakat Osmanlı toplumunda değerlendirilecek bir sermaye bulunmuyordu. Zengin insanlar elbette vardı ama müsadere, zenginliğin iyi olmadığına dair yaygın inanışlar sayesinde zenginlik daha çok saklanılan bir şey idi. Sermaye yastık altında saklanıyordu ya da tefecilik yapıyordu. Osmanlı Devleti'nde devlet desteği ile şirketler açıldığı zaman bahsi geçen zenginlerden katılım sınırlı oldu.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde açılan fabrikalar etkin faaliyet yürütemediler. Çünkü o zamana kadar Osmanlı Devleti'nde sanayi küçük üretimden oluşuyordu, otarşik bir yapı hakimdi. Kurulan fabrikalar ile ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlanmış fakat bilgisizlik, yolsuzluk gibi iç faktörler, kapitülasyonlar gibi dış faktörler fabrikaların gelişmesini önlemiştir.

1908 yılında Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli meşrutiyete çevrilir. Kısmen iktidara gelen İttihat ve Terakki, kendi deyimi ile "Teşebbüs-i Şahsi"nin artırılmasını amaçlayan müdahaleci liberalist politikalar yürütmeye başlar. Devletin gücünün farkında olunarak ortaya çıkan krizler karşısında savaşın aksine boykot gibi yeni yöntemler denenir. Boykot uygulamalarının başarılı olması ile İttihat ve Terakki'nin artan milliyetçi politikaları birbirlerini besleyen durumlardır. Özellikle göçmenler boykotun uygulanmasında ve milliyetçiliğin artışında rol sahibidirler.

Ülkede etkin faaliyet gösteren İngiliz-Fransız sermayesini dengelemek adına, Almanya ile yapılan ortaklıklar artar. Osmanlı Bankası'na rakip olarak

Deutsche Bank ile anlaşmalar yapılır. Bu süreçte Osmanlı Bankası'na yönelik eleştiriler de artar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organı Tanin gazetesinde Osmanlı Bankası aleyhine yazılar çıkar.

1913 yılında Bab-ı Ali baskını ile iktidarı tam olarak eline alan İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikası artık daha müdahaleci ve milliyetçi olacaktır. Bu noktadan sonra özellikle Müslüman nüfus oranı göçlerle artmış Anadolu'da Müslüman-Türklerin ticarete aktif olması için çeşitli kanunlar çıkarılmıştır. Uzun zamandır hazırlığı yapılan Teşvik-i Sanayi Kanunu bu amaçla çıkan bir kanundur. Yazışmalarda Türkçe zorunluluğu da hem şirketleri denetleyebilmek adına hem de Müslümanların istihdamı adına verilmiş bir karardır.

İttihat ve Terakki ekonomik bağımsızlığın anahtarının kapitülasyonların kaldırılmasında olduğu inancı ile hareket eder. 1908 boykotundan sonra Avusturya-Macaristan ile yapılan anlaşmada, Trablusgarb Savaşı sonrası İtalya ile yapılan anlaşmada kapitülasyon meselesi gündemdedir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, İttihat ve Terakki ilk başta tarafsız kalarak ekonomik bağımsızlığına engel olduğunu düşündüğü kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırır. Aynı zamanda yabancı postaneleri de kapatma kararı alır. Bunları Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetlerinin denetimi, Osmanlı Bankası'nın yabancı yöneticilerinin sınır dışına çıkmasını sağlayarak, yönetime Osmanlı tebaasından şahıslar getirmesi ve bankanın kısmen denetimi gibi kararlar izler. Bu sert kararlar savaşın getirdiği ortam sayesinde uygulanabilmiştir.

Savaş dolayısı ile dış ticaret durma noktasına gelmiştir. Seferberlik halindeki ordunun iaşesi, İstanbul'un iaşesi için tek yol Anadolu'dan geçmektedir. Milli İktisat politikası devletin resmi politikası haline gelir. Bahsi geçen şartlarda hükümetin önünde fazla bir seçenek kaldığı da söylenemez. İttifak kurulan Almanya ile transit geçiş için öncelikle Sırbistan Krallığı'nın işgali gerekmektedir. Deniz yolu da kapanmıştır. Donanma Çanakkale'den çıkamamaktadır.

İstanbul'un iaşesi için Kara Kemal Bey sorumlu olur. Esnaf cemiyetleri ve şirketler kurarak iaşe işinin yanında sermaye birikimi de amaçlar. Anonim şirketler nizamnamesinde değişiklikler yapılarak, şirketlerin kurulması

kolaylaştırılır. İstanbul'da kurulan şirketler de Anadolu'daki tüccarların da pay sahibi olması sağlanır. İstanbul'daki başarılı şirketleşme Anadolu'ya da örnek olur ve İttihat Terakki Cemiyeti üyelerinin önyak olması ile Anadolu'da da şirketleşmeler başlar. Özellikle Demiryollarının etkisi ile pazara yönelik üretim yapan Ege ve İç Batı Anadolu'da birçok banka, kooperatif ve anonim şirket kurulur. Bu şirketler artık adı konan Milli İktisat politikası paralelinde kurulmuşlardır, genellikle isimlerinde “Milli” kelimesi geçer, pay senetlerini yalnızca Müslümanlar alabilir, tüm Müslümanların pay senedi alabilmesi için senet miktarları düşük tutulmuştur, yazışma dilleri Türkçedir, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteği ile açılmışlardır.

Göçlerle nüfusu artmış Eskişehir, demiryollarının gelmesi ile Osmanlı Devleti'nin önemli bir kenti haline gelmiştir. Savaşın başında bağımsız sancak olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde işler iyi gitmeyince payitahtın ve hükümetin buraya taşınması düşünülmüştür. Kara Kemal Bey'in öncülük ettiği şirketleşme örnekleri Eskişehir'de de görülmüştür.

Eskişehir'de kurulduğu gözlenen üç şirket de bürokrasinin desteği ile ve Milli İktisat politikası paralelinde kurulmuştur. Eskişehir'deki Müslüman tüccarlar ideoloji gözetmeden şirketlere katılmışlardır: Aynı şirketin kurucu listesinde hem Hürriyet ve İtilaf Partisi üyeleri hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri bulunmaktadır. Bunun yanında açılan üç şirketin de kurucularında ortak isimler olduğu aynı zamanda bu kişilerin birçoğunun Eskişehir Sancak Meclisinde de aza oldukları gözlenmiştir. Buradan hareketle II. Meşrutiyet sonrası Müslümanların ticarete daha aktif olması gerektiği söylemi Eskişehir için geçerlidir denilebilir. Fakat aynı kişilerin savaş öncesinde de ticaret yaptıkları bilinmektedir. Bu durumda ticaret yapan Müslümanların daha aktif olduğu, mevcut tüccar ve eşraf ile burjuvazileşme amacı güdüldüğü ileri sürülebilir. Eskişehir'de ticaret yapan Müslümanların gayrimüslimlerin gidişinin ardından, onlardan doğan boşluğu bu şirketler vasıtası ile doldurduğu sonucuna da varılabilir.

Osmanlı Devleti'nde ilk şirketleşme deneylerine nazaran İttihat ve Terakki daha fazla kişinin şirketleşmeye ortak olmasını sağlayabilmiştir. Fakat bu fazlalığın İtibar-ı Milli Bankası örneğinde olduğu gibi yeterli olmadığı da

görülmektedir. Bu durum savaş koşulları ile açıklanabileceği gibi halkın şirketlere katılım konusunda hala çekimser olduğu da düşünülebilir.

Şirketler kuruluş amaçları bakımından geniş bir yelpazeye sahiptir. Sözgelimi Eskişehir Çiftçi Bankası Anonim Şirketi bankacılığın yanı sıra tarım, hayvancılık ve madencilik alanında işler yapmayı amaçlamıştır. Yine Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi geniş ve iddialı amaçlarla kurulmuştur. Şirketin şehre elektrik getirmek istediği tramvay hattı için imtiyaz istediği düşünüldüğünde, kurucuların savaşın Osmanlı lehine gelişeceğinden emin oldukları sonucu çıkarılabilir. Bu iyimserlik savaşın mağlubiyetle sonuçlanması ve Mondros Mütarekesi ile son bulacaktır. Mütareke ile Hürriyet ve İtilaf Partisi iktidara gelir ve Milli İktisat politikası gündemden düşer.

Mütarekeden sonra İttihat ve Terakki üyeleri, ülkeyi savaşa sokmak, Milli İktisat politikaları ve tehcir nedeniyle yargılanırlar. Eskişehir’de bu anlamda Emin Sazak yargılanmış ve beraat etmiştir. İttihat ve Terakki İzmir suikastı sonrasında da yargılanmıştır. Bu yargılamada şirket kurucularından kimse yargılanmamıştır.

Mütarekeden sonra Eskişehir İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu süreçte önde gelen şirket kurucuları Milli Mücadeleye katılmıştır. Ülkenin bağımsızlığını kazanabilmesi için cemiyetler kurarak örgütlenmişler, Sivas Kongresi sonrası Heyet-i Temsiliye’ye tabi olmuşlardır. İstanbul’un işgal edilmesinden sonra şirket kurucularından Hacı Veli Efendi Malta’ya sürülmüştür. Kurtuluş Savaşı sürerken Ankara’ya gelebilmiştir. Emin Sazak 23 Nisan 1923’te meclis açılırken Ankara’da hazır bulunmuştur. Üç şirketinde kurulmasında etkin rolü olan Abdullah Sabri Bey, Aksaray’da Milli Mücadele’nin örgütlenmesine katkıda bulunmuştur.

Yunanlılar Eskişehir’den ayrılırken şehrin önemli bir kısmını yakmışlar böylece şirketler ve kurucular hakkındaki olası dokümanları da yok etmişlerdir. Şirketlerin ikisi yangına ve işgallere direnerek Cumhuriyet’i görmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Birincil Kaynaklar

BOA. A. DVN. DVE. 61-10, 12 Zilkade 1334 (10 Eylül 1916).

BOA. A. DVN. MKL. 61-10, 12 Zilkade1334 (10 Eylül 1916).

BOA. DH. EUM. ECB. 5-36, 4 Ramazan 1334 (5 Temmuz 1916).

BOA. DH. İ.UM. EK. 19-24, 4 Zilkade 1334 (2 Eylül 1916).

BOA. DH. İ.UM. EK. 31- 40, 1 Recep 1335 (23 Nisan 1917).

BOA. DH. İ.UM. EK. 57-48, 3 Rebiyülevvel 1338 (26 Kasım 1919).

BOA. DH. İ.UM. EK. 97-31, 12 Muharrem 1334 (20 Kasım 1915).

BOA. DH. MUİ. 103-23, 4 Cemaziyelahir 1328 (14 Mayıs 1910).

BOA. İ. DUİT, 122 - 42, 22 Muharrem 1337 (28 Ekim 1918).

BOA. İ. DUİT. 120-1, 13 Şevval 1338 (30 Haziran 1920).

BOA. İ. DUİT. 122- 29, 8 Zilkade 1336 (15 Ağustos 1918).

Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332 (1915), Liva Matbaası, Eskişehir 1915.

Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1332 (1916), Liva Matbaası, Eskişehir 1916.

Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı 1333(1917), Liva Matbaası, Eskişehir 1917.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 3, 3 Mart 1333 (1917).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi: 4, 2 Mart 1334 (1918).

Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri, ed. Ramazan Balcı, İbrahim Sırma, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2012.

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

Basılmış Eserler ve Makaleler

Acar, Şinasi, “Eskişehir Çiftçi Bankası”, *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, S 99, Eskişehir 2006, s 70-73.

Acar, Şinasi, “Eskişehir Ticaret Odası’nın İlk Başkanı Zeytûnzâde Tevfik Efendi”, *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Sayı 104, Yıl 24, Eskişehir 2007, s 80-83.

Açba, Sait, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması*, Vadi Yayınları, Ankara 2004.

Adam Smith, *Ulusların Zenginliği II*, çev. Metin Saltoğlu, Palme Yayıncılık, Ankara 2011.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 33.

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin C 1*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Aktar, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Akyıldız, Ali, *Anka’nın Sonbaharı*, Osmanlı’da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türk Ekonomi Bankası Yayınları, İstanbul 2001.

Albek, Suzan, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1991.

Arıkan, Zeki, "Anadolu'da Tanin'e Göre Eskişehir", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu – I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2001, s 21-44.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, 1961, s. 80; Güneş, "1912 seçimleri ve Eskişehir", s. 482.

Armaoğlu, Fatih, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993.

Atmaca, Gökhan, *Türk Deniz Harp Tarihinde Barbaros Zırlısının Rolü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2012.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Berkes, Niyazi, "Ekonomik Tarih ile İlgili Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, der. Fikret Gürün, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

Beyaz, Cenk, *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander İsrail Helphand- Parvus Efendi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013.

Bilgi, Nejdet, "Manisa Bağcılar Bankası: Kuruluş ve Örgütlenme Süreci (1917-1927)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, 2013, s 105-131.

Blaisbell, Donald C., *Duyun-ı Umumiye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın Mali Denetimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

Çakan, Işıl, “Cumhuriyet Döneminde İlköğretim Finansman Sorunu ve Mektep Vergisi Uygulaması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl 1, S 2, İstanbul 2002 s.85-127.

Çakmak, Diren, *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Evrimi, Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2012.

Çalığışu, Burcu, *Türk Siyasi Hayatında Emin Sazak*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001.

Çankaya, Ali, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C 3*, Mars Matbaası, Ankara 1969

Çavdar, Tefik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Çetinkaya, Y. Doğan, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat*, çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1999.

Dawn, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998.

Doğru, Halime, “Eskişehir Çiftçi Bankası (1918-1930)” *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S 1-2, Eskişehir 1990, s 267-882.

Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

Dündar, Fuat, *İttihat Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Efe, Ayla, “Eskişehir’de İlk Tren Sesi” *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Yıl 19, Sayı 74, Mayıs 2002, s.14-19.

Efe, Ayla, “Eskişehir’de Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s 261-274.

Efe, Ayla, *Eskişehir Demiryolu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998.

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye C 2*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.

Eroğlu, Nazmi, “Mehmed Cavid Bey’in İktisadi Görüşleri” *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 2002, s. 163-183.

Evans, Graham Evans, Newnham, Jeffrey, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, çev. H. Ahsen Utku, Gökkuşbu Yayın, İstanbul 2007.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

Geyikdağı, Necla V., *Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Gül, Mustafa Fırat, *Feryat ve Çağrı, İlk Aksaray Valisi Abdullah Sabri Karter’in Hayatı, Mücadelesi ve İki Manzum Eseri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

Güneş, İhsan, “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, *Belleten*, C. LVI, Y 1992, s 459-482.

Güneş, İhsan, Yakut, Kemal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir 1840-1923*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

Gürsoy, Bedri, “100. Yılında Duyun-ı Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ord. Prof. Şükrü Baban’a Armağan*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984, s 17-59.

Hakimiyet-i Milliye, “Eskişehirde Yunan Dehşeti” 7 Eylül 1338 (1922), sayı 601, s. 1.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat Terakki ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Hariri, Juval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens, İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Yayınları, İstanbul 2015.

Hobsbawn, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996.

Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Işık, Sevgi, *Servetin Yaygınlaştırılmasında Çok Ortaklı Anonim Şirketlerin Yeri ve Rolü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Kerimoğlu, Hasan Taner, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir 2008.

Keskinkılıç, Erdoğan, "Duyun-ı Umumiye İdaresi", *Türkler*, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Kılıçaslan, Mustafa Emre, *Avusturya Llyod Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2013.

Kılınçoğlu, Deniz T., "İktisadi Düşünce Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek", *İktisat ve Diğer Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s 231-266.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Kocacık, Faruk, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 137-190.

Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Koylu, Zafer, *Esaretten Özgürlüğe 423 Gün İngiliz İşgalinde Eskişehir*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir 2015.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Külünk, Muhammed Emin, *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Landau, Jakob M., *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.

List, Frederic, *National System and Political Economy*, Almandan İngilizceye çev. G. A. Matile, J. B. Lippincott, Co., Philadelphia 1856.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Oktar, Suat, Varlı, Arzu, "İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası" *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. XXVII, S. II, 2009, s.01-20.

Ortaylı, İlber, Erol Şadi Sevinç, *İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, haz. Alper Çeker, İnkilap Yayınları, İstanbul 2016.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Ökçün, A.Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997.

Ökçün, A.Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.

Özel, Sabahattin, Hacıbrahimoglu Işıl Çakan, *Türk Devrimi Mülakatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Özveren, Eyüp, *Akdeniz'de Bir Doğu*, Dost Yayınları, Ankara 2000, s. 13.

Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.10.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, C. 4, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, düz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987.

Sarıkoyunlu Ali, Önder Selahattin, Erşan Mesut, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.

Sarıöz, Perihan, *Bir Zamanlar Eskişehir*, Esbank Yayınları, İstanbul 1997.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Sazak, M. Emin, *Hatıralar Emin Beyin Defteri*, Osmanlıca'dan çev. Aydın Taneri, Tahir Sezen, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2009.

Sevük, İsmail Habib, *Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıksöz Gazetesi)*, haz. Mustafa Eski, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

Sırma, İbrahim, "Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kâr Dağıtımı", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C 3, S 2, Antalya 2011, s 117-136.

Sümbül, Sedat, *Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, Eskişehir Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğü, Eskişehir 1999.

Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi, 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1932.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaam*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

Tanilli, Server, *Uygarlık Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 1992.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Tekeli, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Temizgüney, Firdes, "Balkanlardan Gelen Müslüman Göçmenlerin Malları Sorununa Genel Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 18, S 2, Erzurum 2014, s. 51-68.

Texier, Charles, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Enfarmasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

Tibi, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998.

Tokdemir, Ertuğrul, “Çözülüş ve Uyum Sürecinde Tehditler ve Tepkiler”, *Prof. Dr. Haydar Kazgan’a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması*, Ankara 2010, s.51-67

Toparlı, Recep, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TBMM Basımevi, Sivas 2015.

Toprak, Zafer, “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası”, *Toplumsal Tarih*, S. 146, İstanbul 2006, s.14-22.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Turanlı, Rona, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir 2000.

Türk Ticaret Kanunu
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf> (06.11.2017)

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2014,
[http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPO%202014%20\(25.08.2015\).pdf](http://koop.gtb.gov.tr/data/55eed8331a79f5b38818fc61/%C3%9CLKE%20RAPO%202014%20(25.08.2015).pdf), (18.09.2017)

Tütel, Eser, *Şirket-i Hayriye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.

Varlık, M. Bülent, “Ankara Milli Mensucat (Türk) Anonim Şirketi (1916-1930)”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, S2, Ankara 2014, s.74-92

Winter, Jay, Parker, Geoffrey, Habeck, Mary R., *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Yakut, Kemal, “Eskişehir Ticaret Odası’nın Kurulması ve Meydana Gelen Gelişmeler”, *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, Yıl 18, Sayı 81, Eskişehir 2001, s 59-64.

Yakut, Kemal, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Eskişehir’de Siyasi Muhalefet”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s 209 - 232.

Yakut, Kemal, *Modern Eskişehir’in Doğuşu (1923-1938)*, Kebikeç Yayınları, Eskişehir 2015.

Yalçınkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856’dan Günümüze*, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006.

Yersel, Faruk Şükrü, *Eskişehir Ticari, Zirai, Coğrafi, Tarihi, Malumat ve Halk Bilgileri*, Sakarya Matbaası 1931.

Yıldırım, İsmail, *Milli Mücadele’nin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919- 20 Mart 1920)*, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Eskişehir 1998, s. 58.

Yılmaz, Celali, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011.

Zorlu, Mihrican, *Servetin Yaygınlaştırılması Açısından Anonim Şirketler ve Türkiye Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2002.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Taner, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Aydın BAYARSLAN
Doğum Yeri-Tarihi	Ulubey/ 18.02.1985
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Lisans Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Sosyoloji Lisans Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Lisans
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	İlk Akyol Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Altınordu Sosyal Hizmet Merkezi
İletişim	
E-Posta Adresi	abayarslan@gmail.com
Tarih	